

Сумський державний педагогічний університет імені А. С. Макаренка
Навчально-науковий інститут історії, права та міжнародних відносин
Кафедра історії України

Микитенко Аліна Володимирівна

**ОСВІТА В УКРАЇНІ В ПЕРІОД БОРОТЬБИ
ЗА ВІДРОДЖЕННЯ ТА ЗБЕРЕЖЕННЯ ДЕРЖАВНОСТІ
(1917-1920 РР.)**

Спеціальність: 014 Середня освіта (Історія)

Галузь знань: 01.Освіта

Кваліфікаційна робота
на здобуття освітнього ступеня магістр

Науковий керівник

Абакумова Вікторія Іванівна, доктор
історичних наук,
професор, професор кафедри історії
України
«___» _____ 20__ року

Виконавець

_____ А. В. Микитенко
«___» _____ 20__ року

Суми 2020

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ...6	
1.1. Історіографія проблеми.....	6
1.2. Джерельна база	10
РОЗДІЛ 2. ОСВІТНЯ ГАЛУЗЬ ЗА ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ	
(БЕРЕЗЕНЬ 1917 р. – КВІТЕНЬ 1918 р.).....	14
2.1. Завдання і реалізація освітніх програм.....	14
2.2. «Українізація» в системі освіти і права національних меншин.....	21
РОЗДІЛ 3. РОЗВИТОК ОСВІТИ ЗА ГЕТЬМАНАТУ	
П. СКОРОПАДСЬКОГО (КІНЕЦЬ КВІТНЯ – І пол. ГРУДНЯ 1918 р.).....	33
3.1. Початкова і середня школа.....	33
3.2. Вища школа та інші напрямки освітньо-культурної сфери.....	39
РОЗДІЛ 4. НАЦІОНАЛЬНА ОСВІТА В ПЕРІОД ДИРЕКТОРІЇ УНР	
(ІІ пол. ГРУДНЯ 1918 р. – ЛИСТОПАД 1920 р.).....	49
4.1. Формування засад освітньої політики.....	49
4.2. Розбудова системи освіти та продовження «українізації».....	57
ВИСНОВКИ.....	66
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	69

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Часи української революції 1917–1921 рр. відзначаються не простими умовами існування державності. Причинами цього були громадянська війна, перебування іноземних військ на території України, часті зміни влади.

Революція 1917–1921 рр. спричинила перехід української суспільної думки до формування самостійної незалежної держави. Такі прагнення висловлювали прибічники як Української Центральної Ради, так і Гетьманату П. Скоропадського та Директорії УНР. Національна ж освіта стала об'єднуючим фактором, навколо якого згуртувались не лише політичні сили, але й український народ. З процесом реформування освітньої сфери були пов'язані зміни, що відбувались у різних сферах життя суспільства – політичній, соціальній, культурній тощо.

Дослідження реформування освітньої системи попередніх десятиліть є актуальним тому, що освітня система в Україні ще недостатньо сформована і перебуває на стадії постійних змін. Погляд в історію є доцільним, щоб уникнути помилок, виявити досягнення, інноваційний потенціал сучасної освітньої реформи, зберегти і примножити її здобутки. Особливу цінність для розбудови освітньої системи незалежної України становить досвід Центральної Ради, Гетьманату та Директорії, оскільки без розвитку народної освіти, духовної культури українська держава не буде сильною і могутньою, не матиме майбутнього. Таким чином, досліджувана тема є надзвичайно актуальною не лише для розвитку історичної науки, але й для практичного вирішення складних проблем у системі освіти в сучасній Україні.

Мета дослідження: розглянути особливості розвитку і функціонування системи народної освіти в період правління Української Центральної Ради, Гетьманату П. Скоропадського та Директорії УНР у 1917–1920 рр.

Для досягнення визначеної мети, планується вирішення наступних завдань:

- проаналізувати історіографію та джерельну базу проблеми;
- з'ясувати заходи Української Центральної Ради здійснені нею в сфері освіти під час перебування при владі;
- встановити особливості розвитку освітньої галузі за правління Гетьманату П. Скоропадського;
- дослідити розвиток національної освіти за Директорії УНР;
- відстежити спільні й відмінні риси освітньої політики українських урядів у зазначений період.

Об'єкт дослідження: внутрішня політика українських урядів у 1917–1920 рр.

Предмет дослідження: освітня політика Української Центральної Ради, Гетьманату П. Скоропадського та Директорії УНР.

Хронологічні межі охоплюють 1917–1920 рр. Нижня межа – 1917 р. – прихід до влади Української Центральної Ради, першого українського уряду. Верхня межа – 1920 р. – еміграція уряду Директорії УНР за кордон та завершення її діяльності на території України.

Територіальні межі охоплюють територію України в кордонах, які існували в період 1917–1920 рр. і контролювалися українськими урядами.

Методи дослідження. Використані проблемно-хронологічний, порівняльно-історичний, аналітико-синтетичний методи дослідження та методи аналізу історичних джерел, узагальнення, систематизації та порівняння, які надали змогу проаналізувати весь комплекс історичних джерел, пов'язаних з даною тематикою, охарактеризувати основні проблеми у визначенні освітньої політики Центральної Ради, Гетьманату, Директорії УНР та особливості її реалізації.

Елементи наукової новизни. В магістерській роботі, використавши різноманітні джерела та наукову літературу, здійснено спробу комплексного аналізу питання освітньої політики Української Центральної Ради, Гетьманату та Директорії УНР, проаналізовано основні проблеми, з якими стикалися уряди в цій сфері та основні шляхи їх реалізації.

Практичне значення роботи полягає в можливості використання отриманих результатів дослідження вчителями та учнями в загальноосвітніх навчальних закладах при підготовці до навчальних занять з даної теми, викладачами вищих навчальних закладів та студентами при опрацюванні відповідних тем з даної проблематики, а також як додатковий матеріал під час роботи гуртків та факультативів історичної спрямованості. Дане дослідження можна використовувати при підготовці узагальнюючих та спеціальних праць з історії розвитку української освіти та культури.

Апробація результатів. Основні положення роботи були апробовані на IV Міжнародній науковій конференції «Історико-краєзнавчі дослідження: традиції та інновації» (Суми, 28-29 листопада 2019 р.) – «Вища освіта за Гетьманату П. Скоропадського (квітень-грудень 1918 р.)» та VII Всеукраїнській науково-практичній конференції «Актуальні питання методики викладання суспільних та гуманітарних дисциплін в умовах розбудови сучасної школи» (Суми, 1-2 жовтня 2020 р.) – ««Українізація» системи освіти за Директорії УНР».

Структура роботи. Магістерська робота складається із вступу, 4-х розділів (8 підрозділів), висновків, списку використаних джерел та літератури (загалом 92 позиції). Загальний обсяг становить 77 сторінок.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія проблеми

Дослідження та розв'язання освітніх проблем відіграють важливу роль у сучасних умовах реформування різних галузей українського суспільства. Розуміння необхідності державних змін шляхом удосконалення національної освіти є надзвичайно важливим у розбудові основних напрямків внутрішньої політики. Звернення до історичних джерел засвідчує, що певні кроки в цій сфері було зроблено в період освітніх реформ 1917–1920 рр. Не втрачали своєї актуальності такі заходи і в подальший період, що і зумовлювало увагу науковців до вивчення стану національної освіти в Україні задля розуміння можливостей реформування освітньої системи сьогодні.

Історіографію досліджуваної проблеми умовно можна поділити на три блоки. До першого належатимуть твори учасників тих подій; до другого – історіографічний доробок представників української діаспори; третій блок – здобуток сучасної української наукової спільноти.

До першого блоку варто віднести роботи В. В. Винниченка [9], С. П. Постернака [63-64], Я. П. Ряппо [79], Д. І. Дорошенка [23-24], С. О. Сірополка [81-82]. Зрозуміло, що погляди згаданих авторів на освітню політику і здобутки в цій галузі, багато в чому визначаються їх приналежністю до тієї чи іншої політичної сили і тогочасної української влади. Зокрема, С. О. Сірополко і С. П. Постернак схилиються до більш вдалих дій в освітньо-культурній сфері УЦР і Директорії, тоді як Д. І. Дорошенко висловлює більшу прихильність здобуткам Гетьманату П. Скоропадського.

Однією із перших праць, присвячених вивченню історії освітнього руху в Україні є робота С. П. Постернака «Із історії освітнього руху на Україні за часи революції 1917–1919 рр.» [64]. У ній автор подає вагомі й різнобічні відомості щодо становлення національної школи в Україні протягом другого десятиріччя XX ст., впливу на цей процес громадсько-просвітнього руху.

Також варто згадати публікацію Я. П. Ряппо «Народна освіта на Україні за десять років революції» [79]. Хоча ця праця є багато в чому суб'єктивною, адже Я. П. Ряппо висвітлює діяльність українських урядів переважно з негативного боку. Разом із тим, він прихильно ставиться до політики «українізації», що була невід'ємною частиною тогочасного освітнього процесу.

Надзвичайно важливим історіографічним доробком є ґрунтовна праця «Історія освіти в Україні» [81], автор С. О. Сірополко, у якій досліджується розвиток вітчизняної освіти від найдавніших часів до початку ХХ ст. Цікавою є й інша його робота – «Проект єдиної школи в Україні» [82], в якій неупереджено, з різних сторін проводить ґрунтовний аналіз проекту-програми під однойменною назвою.

Незважаючи на те, що названі роботи хоча і носять, більшою мірою, інформативний характер, містять важливі відомості і бачення сучасників на освітні процеси 1917 – 1920 рр. Більшість із них були забороненими в радянські часи і стали доступними для широкого загалу лише із здобуттям Україною незалежності.

У період існування СРСР, радянська історіографія освітню політику українських урядів не досліджувала. Вона була сконцентрована на показі здобутків і досягнень комуністичної партії, боротьбі на ідеологічному фронті, успіхів радянської педагогічної і історичної науки. Напрацювання ж дорадянського періоду оцінювалися як буржуазні й націоналістичні.

Торкалися даної проблематики і представники закордонної української діаспори (другий блок історіографії). Серед таких можемо назвати І. Крилова [37], М. Стахів [87], Г. Васьковича [7] та ін. Названі автори будучи прихильниками української державності і противниками більшовизму, в цілому, позитивно оцінювали освітні перетурбації здійснені проукраїнською владою в зазначений період.

Так, М. Стахів у 7-томному монографічному дослідженні «Україна в добі Директорії» [87] висвітлює різні аспекти діяльності українського уряду. Окрему увагу він приділяє освітній політиці Директорії, основним здобуткам та

прорахункам у цій сфері. Торкається цієї проблеми й Г. Васькович [7], який аналізує українську освіту і дії влади для її розвитку. Не менш важливою є монографія І. Крилова «Система освіти в Україні (1917–1930)» [37], у якій показано шлях створення української школи в революційні роки.

Загалом діаспорна історіографія, не зважаючи на деякі мінуси (перебільшення і неточності), містить цікаву і цінну інформацію про становлення вітчизняної системи освіти в роки національно-демократичної революції 1917–1920 рр.

Новітній період (третій блок) вивчення освітньої політики українських урядів в часи революції розпочався на початку 1990-х років. Можливість використання раніше закритих архівних документів і матеріалів, видань, відхід від заідеологізованості дозволили науковцям приступити до проведення якісно нових досліджень, піднявши джерельний рівень їх забезпечення. Відповідно, новизною відзначалися постановка наукових проблем та шляхи їх вирішення.

Плідним доробком на цій ниві відзначились: С. Філоненко [91], М. Кукурудзяк і М. Собчинська [40], І. Передерій [65], А. Пижик [67-68], Л. Березівська [1], О. Янковська [92], Т. Осташко [59], Н. Сорочан [84-85], А. Боровик [4], О. Завальнюк [30], О. Кручек [38], І. Можарівська [54], В. Купрійчук [42] та ін. Їх перу належать праці у яких досліджуються різні аспекти суспільного і державного життя періоду революції, у тому числі і в галузі освіти.

Зокрема, привертає увагу публікація С. Філоненка «Освітня політика українських урядів у 1917–1920 рр.» [91]. Стаття написана на широкій, достовірній джерельній базі. Автор неупереджено підходить до розгляду заходів здійснених українським керівництвом у освітній сфері в 1917–1920 рр.

Про значимість впливу українських урядів на перебіг освітніх процесів йдеться у дослідженнях І. Передерій [65] та Н. Сорочан [85]. Політиці Директорії УНР в освітній галузі присвячені праці А. Пижика [67-68]. Слушною є точка зору дослідника про те, що умови війни, протиборства з

більшовиками і денікінцями завадили урядам Директорії УНР сповна реалізувати заявлені ідеї і гасла щодо розвитку національної освіти.

Грунтовна наукова робота, пов'язана із діяльністю українських урядів в освітній галузі, належить А. Боровику [4]. Залучення широкої бази історичних джерел, їх глибокий аналіз дозволив автору відтворити реальну картину державної політики в царині освіти. Діяльність українських урядів, як виразників державної політики, знайшли чільне місце в його монографічному дослідженні.

Відомий дослідник історії української вищої школи О. Завальнюк узагальнив інформацію з питань політики уряду П. Скоропадського щодо державних університетів у статті «Гетьманат П. Скоропадського: розбудова національної університетської освіти» [30]. Сюжети, присвячені університетській проблемі, автором розглянуті достатньо ґрунтовно і доказово.

У рамках цілісного періоду, пов'язаного з діяльністю урядів Української Центральної Ради, Української Держави Гетьмана П. Скоропадського та Директорії на освітянській ниві, проводить своє дослідження В. Купрійчук [41]. У поле зору дослідника закономірно потрапили сюжети, що стосуються діяльності українських урядів, зокрема ефективності переведення освіти на національні рейки, розробки та втілення концепції побудови єдиної української школи. Важливо, що автор звертає увагу на вибудовування владної вертикалі освітянської галузі в умовах реформування початкової, середньої та вищої шкіл, їх «українізації», забезпечення освітніх прав національних меншин тощо.

За останні роки доробок вітчизняних науковців зі згаданої проблеми поповнився роботами О. І. Гуржія та О. П. Реєнта [14], Н. Крик [36], Р. Я. Пирога [69], В. Жмаки та В. Туркова [28-29], колективними збірками [60] та ін., у яких автори досліджують різні аспекти освітньої політики української влади в зазначений період.

Таким чином, навіть схематичний історіографічний аналіз політики українських урядів у галузі освіти в революційні часи 1917–1921 рр. дає підстави вважати, що вітчизняні історики провели велику роботу по вивченню

цієї проблеми. Науковий аналіз та результати вивчення освітніх процесів періоду Української революції засвідчують, що вони були важливою складовою національно-культурного, політичного життя українського суспільства.

Отже, історіографію освітньої політики Центральної Ради, Гетьманату П. Скоропадського та Директорії УНР можна умовно поділити на чотири складові: праці сучасників тих подій; історіографія радянського періоду, а фактично відсутність досліджень з даної тематики в цей час; роботи істориків в еміграції та доробок науковців років незалежності. Праці сучасників тих подій є для нас надзвичайно цінними своїм фактологічним матеріалом, проте вони не були позбавлені суб'єктивізму в залежності від того, яких політичних поглядів дотримувався їх автор. В радянський період ця проблематика практично не досліджувалася через політику більшовицької влади, яка пропагувала діяльність українських урядів як буржуазну та націоналістичну. Важливими є праці представників української діаспори. Хоч вони і не мають в основі значної документальної бази, проте позбавлені суб'єктивізму та заідеологізованості. Найбільш широко дана тематика знайшла своє відображення у роботах сучасних науковців. Чимало дослідників працює над різними аспектами освітньої політики українських урядів у 1917–1920 рр. Проте, головним чином, ці дослідження фрагментарні, той чи інший автор в основному зосереджується на вузькому аспекті проблеми, тому узагальнюючі праці відсутні. Отже, магістерська робота спирається на історіографічну базу різних періодів, що дозволяє охарактеризувати досліджувану проблему максимально повно й об'єктивно, враховуючи різні погляди історіографічної думки.

1.2. Джерельна база

Цінністю будь-якого дослідження є його доказовість та максимальна правдивість. Магістерська робота написана на основі широкої джерельної бази,

яка представлена архівними матеріалами, збірниками документів і матеріалів, періодичною пресою та мемуарами.

Основою джерельної бази є збірники документів і матеріалів, які висвітлюють діяльність українських урядів у освітній сфері в зазначений період. Зокрема до таких належить збірник документів і матеріалів, який висвітлює період Центральної Ради. Підібрана у ньому інформація дає можливість охарактеризувати питання, що стосувалися «українізації» та «націоналізації» української освіти [32; 50; 72], заснування нових закладів шкільної, професійно-технічної, університетської та позашкільної ланки, забезпечення їх педагогічними кадрами та матеріально-технічним обладнанням [18; 45], управління освітньою системою на місцях, забезпечення освітніх прав національних меншин [51; 76] тощо.

До нормативних актів, на основі яких здійснювалось реформування освітньої галузі належить «Закон про скасування шкільних округ» [31] від 28 грудня 1917 р., який подає відомості про скасування шкільних округ на території України, а також «Третій Універсал Української Центральної Ради» [88] від 7 листопада 1917 р., який проголошував принципи побудови української держави, що впливали на реформування освітньої системи, зокрема, питання про «українізацію» всіх сфер життя та про створення національно-персональної автономії для представників національних меншин.

Інформація, взята зі збірників документів і матеріалів, доповнюється відомостями, почерпнутими з фондів Державного архіву Сумської області (ДАСО). У дослідженні використано документи і матеріали 3 фондів: ф. Р-1811 «Шосткинський місцевий виконавчий комітет» 1917–1918 рр. [19], ф. Р-2564 «Путивльська повітова земська управа» 1917–1918 рр. [20], ф. Р-5998 «Управа Роменської повітової народної ради» 1917–1918 рр. [21–22]. У них міститься інформація про особливості організації шкільної та позашкільної освіти, структуру управління навчальними закладами, підготовку вчительських кадрів, структуру навчально-виховного процесу, систему освітніх установ та основні джерела їх фінансування тощо.

Окрему групу джерел становить періодика. Деяку інформацію із досліджуваної проблеми отримано з тогочасної регіональної преси. Зокрема сумських газет «Земське діло» [11] та «Лучь» [12], у яких йдеться про заснування нових навчальних закладів, їх управління та підпорядкування, особливості «українізації» тощо.

Крім того, нами використані мемуари, які являються важливим джерелом у даному дослідженні. До них, зокрема, належать «Спогади» П. Скоропадського [83]. У «Спогадах», хоча й фрагментарно, але автор описує ситуацію в освітній сфері.

До мемуаристики можемо віднести також чотиритомну працю Д. І. Дорошенка «Мої спомини про недавнє-минуле (1914–1918)» [25–27]. Автор поряд із дослідженням різних аспектів життя України, зачіпає й проблему організації народної освіти з приходом до влади Центральної Ради та її наступників. Д. І. Дорошенко стоїть на позиції, що найбільший внесок у розвиток української освіти та науки було зроблено за часів Гетьманату П. Скоропадського.

Окремих аспектів освітнього життя українських урядів торкається у своїх спогадах С. Петлюра, які систематизовано і подано в збірці «Народе український: вибр. статті, листи, документи» [66].

Крім того, до мемуарних джерел можна віднести роботу М. Грушевського «Про українську мову і українську школу» [13], в якій викладено думки автора стосовно «українізації» освітньої сфери.

Таким чином, джерельна база даної теми є достатньою для висвітлення різних аспектів освітньої політики українських урядів у період 1917–1920 рр. Завдяки різним видам джерел можемо проаналізувати особливості політики Центральної Ради, Гетьманату та Директорії як у центрі, так і на місцях, а також порівняти їх між собою. Використані матеріали дають змогу охарактеризувати обрану тему з різних сторін та зробити її максимально достовірною.

Отже, наявна джерельна база та наукова літератури дає можливість висвітлити обрану тему комплексно та цілісно. Завдяки наявності літератури різних періодів (від сучасників до істориків періоду незалежності України), можемо охарактеризувати освітню політику українських урядів періоду національно-демократичної революції, враховуючи різноманітні політичні погляди істориків. В свою чергу документальні джерела дають можливість підтвердити або спростувати ті чи інші факти. Таким чином, на основі наявних історичних джерел та літератури можемо дослідити обрану тему комплексно, достовірно та максимально об'єктивно.

РОЗДІЛ 2

ОСВІТНЯ ГАЛУЗЬ ЗА ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ (БЕРЕЗЕНЬ 1917 р. – КВІТЕНЬ 1918 р.)

2.1. Завдання і реалізація освітніх програм

Україна в період 1917–1920 рр. пережила багато як економічних, так і політичних потрясінь. Часта зміна влади не могла негативно не позначитись на настроях і житті населення і країни. Лише українська влада змінилась тричі. Незважаючи на непросту ситуацію, кожен наступний український уряд продовжував започатковану своїм попередником культурно-освітню політику в напрямку «українізації» стрижнем якої була системи освіти і виховання, вбачаючи у цьому основу для єдності держави і міцний фундамент для подальшого поступу. Центральна Рада першою усвідомила необхідність перетворень в усіх сферах життя і насамперед звернулася до змін в освітянській сфері.

Невід’ємною якщо не першочерговою складовою внутрішньої політики Української Центральної Ради було розв’язання проблем, що накопичилися в освіті. Підтверджували це й цифри. Станом на 1917 р. від 70% до 80% населення України не вміло читати і писати [81, с. 484-488]. До того ж діючі навчальні заклади були не україномовними, а існували на мовах національних меншин. Зважаючи на це, Центральна Рада із самого початку намагається покращити ситуацію надаючи переваги українській школі. М. Грушевський, голова Української Центральної Ради у книзі «Про українську мову і українську школу» виступає за існування власної української школи. Відзначаючи, що всі успішні нації стали такими, завдяки освітньому процесу на рідній мові і український народ має теж іти цим шляхом [13, с. 25].

На порядок денний у діяльності Центральної Ради були поставлені всі важливі освітянські проблеми: від українізації всіх рівнів освіти, до вирішення питань із оплатою за навчання, забезпечення учнів необхідною літературою та ін.

Найактивнішу роль у реформуванні освітньої системи взяли на себе свідомі українські вчителі. Виразником суспільних настроїв став 1-й Всеукраїнський з'їзд українських педагогів, що його організовувало Товариство шкільної освіти 5-6 квітня 1917 р. (очолював І. Стешенко). На з'їзді було прийнято рішення домогтися від Центральної Ради організації Головної шкільної ради, на яку б покладалася робота з подальшого розвитку освіти [64, с. 18-19].

У структурі Генерального секретаріату (Уряду) було створено й Генеральний секретаріат освіти (міністерство), яке очолив І. Стешенко. Наприкінці червня 1917 р. Генеральний секретаріат прийняв декларацію, в якій відображались головні напрямки і заходи з реформування освітньої галузі [18].

У першій декаді серпня 1917 р. відбувся 2-й Всеукраїнський учительський з'їзд на якому були розглянуті і затверджені загальні принципи єдиної школи. Таким чином було створено базис на основі якого мав здійснюватись процес трансформації шкільної системи.

Із проголошенням УНР, реформування освітньої сфери вийшло на новий рівень. Урядова програма освітньої політики стояла на принципах демократії, рівності в правах і можливостях для всіх верств суспільства, надавала пріоритет для української школи в розвитку національної системи освіти [88].

Законом від 5 грудня 1917 р. Центральна Рада постановила, що всі просвітні інституції Міністерства внутрішніх справ, торгівлі і промисловості, які існували на Україні, переведені в Секретаріат освітніх справ. За рішенням уряду прибуткові і видаткові рахунки навчальних закладів мали бути віднесені до бюджету Української Народної Республіки [10, с. 11].

Наприкінці 1917 р. УЦР розформувала шкільні округи, дирекції та інспекції шкіл. Натомість було організовано повітові і губернські комісаріати освіти. Разом із тим, у регіонах часто позицію і дії центральних органів влади щодо тих чи інших питань не сприймали і не розуміли. Не рідко причина крилася в банальній відсутності роз'яснювальної роботи. Коли із

розпорядженнями, інструкціями, що надсилалися на місця була відсутня супровідна пояснювальна інформаційна складова [20, арк. 14; 31, с. 75].

З проголошенням IV Універсалу самостійності України, Генеральний секретаріат освіти було перетворено в Міністерство народної освіти УНР, яке продовжило освітню політику розпочату раніше. Усі попередні напрацювання і задуми фактично перетворились на концепцію національної освіти. Вона базувалась на принципах гуманності, демократизму, рівності, доступності, толерантності. Вирішувались питання фінансування, право на самоврядування та вибору керівництва навчальних закладів тощо. Не применшуючи права національних меншин, пріоритет надавався українській мові і українській школі, яка мала слугувати засобом і взірцем для патріотичного виховання молоді.

Не менш важливою була реорганізація середньої школи. Міністерство освіти (за керівництва В. Прокоповича) виробило проект про функції педагогічних (шкільних) рад, що, з одного боку, забезпечував інтереси учительства, з другого – інтереси української культури. Шкільні ради мали досить широкі права і можливості. В її віданні було право пропонувати керівництво навчального закладу та склад вчителів, які затверджувались на вищому, губернському рівні. Визначалась процедура виборів. Вирішувати питання життєдіяльності закладу допомагала шкільна управа. До складу шкільної ради входили увесь педагогічний колектив навчального закладу та представники від батьківського комітету та місцевої влади [20, арк. 49^{зв}-50, 76; 21, арк. 3^{зв}].

У період правління Української Центральної Ради в Україні відкрилося 53 середні школи. Найбільше – 18 і 16 відповідно на Київщині і Полтавщині. Також відкрито гімназії на Поділлі, Катеринославщині, Чернігівщині, Харкові, Катеринодарі та інших регіонах і містах країни. [2, с. 101-102]. Таким чином, чисельність освітніх установ першого ступеня в Україні значно збільшилася.

На другому ступені освітньої системи стояла професійна школа. До неї належали учительські семінарії, які було перетворено на середні школи,

сільськогосподарські та технічні школи. Для розвитку даної ланки залучалися різноманітні джерела її фінансування, від бюджетних коштів до матеріальних ресурсів. Передбачалося реорганізувати всю систему профосвіти, але успіхи на цій ниві були менш результативними, ніж організація середньої школи [19, арк. 31]. Втілити в життя задумане не вдалося.

Особливу увагу Центральна Рада приділяла вищій освіті. Якщо до 1917 р. в Україні налічувалось 8 учительських інститутів, 33 учительські семінарії, 7 церковно-педагогічних шкіл, 34 педагогічні і 2 окружні педагогічні курси, то у цей час згідно з рішеннями Другого вчительського з'їзду, почав функціонувати Український народний університет із трьома факультетами і педагогічні курси у Києві, університет у Кам'янці, історико-філологічний факультет у Полтаві, Фребелівський університет у Києві. Планувалося створити у всіх вищих школах лекторат української мови як обов'язковий предмет для всіх слухачів. Відкрили двері народні і технічні університети та інститути Києва, Одеси, Харкова, Миколаєва до стін яких вступило більше п'яти тис. абітурієнтів [42, с. 14].

Про активну роботу Центральної Ради у сфері вищої школи свідчить і те, що за активного сприяння І. Стешенка виділялися чималі кошти на відкриття та утримання вищих навчальних закладів. Наприклад, 25 000 крб., було надано на відкриття Київського народного університету [49, с. 256]. Отже, можна сказати, що за Української Центральної Ради приділялась значна увага вищій школі, мережа закладів якої стрімко збільшувалася.

Неабияку роль Центральна Рада відводила розвитку позашкільної освіти. Усі її реформи дозволили сформуванню необхідних умов для подальшого створення десятків різноманітних за змістом роботи та організаційною структурою невеликих клубів, дитячих майданчиків, секцій. Цей рух підтримала українська влада, яка виконання завдань із позашкільної роботи покладала на Департамент позашкільної освіти. Він був утворений українською владою в 1917 р.

Питання про позашкільну освіту розглядалися й на засіданнях місцевих органів влади, що засвідчує уважне ставлення місцевих органів до питання позашкільної освіти, зокрема підбору кваліфікованих кадрів[20, арк. 28].

Особливе місце в позашкільній освіті належало «Просвітам» як осередкам освітньої праці серед дорослих. Зростання їх чисельності було настільки інстективним, що Генеральний секретаріат освіти організував у Києві 20-23 вересня 1917 р. з'їзд представників «Просвіт». З'їзд накреслив широку програму позашкільної роботи, що нею мав зайнятися відділ позашкільної освіти секретаріату освіти (потім відділ перетворився в департамент позашкільної освіти). З доповідей на з'їзді виявилось, що на місцях бракує добре підготовлених діячів і інструкторів. Щоб зарадити цьому, департамент позашкільної освіти у листопаді 1917 р. відкрив інструкторські курси, незабаром надрукував «Порадник діячам позашкільної освіти і дошкільного виховання» та ухвалив організувати у Києві постійно діючий інститут позашкільної освіти, який функціонував при педагогічній академії [54, с. 39].

Дуже наглядним у цей період виявився поступ українського культурно-просвітнього руху на Волині. Головними осередками цієї роботи були «Просвіти», чисельність яких на Волині наприкінці 1917 р. перевищила 60. При «Просвітах», які активно працювали в Житомирі, Коростені, Брусилові, Ровно, Острозі та інших містах, а також селах регіону, закладались українські театри, бібліотеки, хати-читальні, клуби, хори тощо [15, с. 288].

Просвітницький рух швидко поширювався і в сільській місцевості. Тут за безпосередньої участі селян, у різних регіонах України, організовувались аматорські театри, створювались хоріві й музичні колективи, проводились ранки й вечірки, різні культурно-масові заходи. Тобто, діяльність просвітницьких товариств у галузі позашкільної освіти була багатогранною, сприяла формуванню у дітей національної та громадської самосвідомості. Ціннісними орієнтирами в цьому процесі були любов до рідного краю, його історії, любов до праці, висока освіченість і культура, виховання в дусі християнської моралі.

Не менш важливою була видавнича справа. Значне зростання кількості закладів освіти, викликало нагальну потребу в забезпеченні їх необхідною в достатній кількості літературою. У видавничій справі українське громадянство виявило неабиякий розмах, незважаючи на цілком зруйноване за роки війни друкарське спорядження, брак паперу і фарб, невпорядкованість транспорту та інші проблеми. Незважаючи на все це, постала ціла низка часописів, видавництв і книгарень. За даними, які наводить С. Постернак, в 1917 р. друкувалось 63 українські часописи, книг і брошур видано 677 назв. Проте ці дані неповні, бо Головній книжній палаті (утворено її в Києві в березні 1919 р., хоч уже 24 січня 1918 р. видано про неї закон) пощастило зібрати відомості більше ніж про 1000 назв книжок і брошур, які були надруковані в 1917 р. [64, с. 111]. Проте і та значна книжкова продукція не могла забезпечити усіх потреб школи, що змусило на початку 1918 р. Міністерство освіти виробити широкий план державного видавництва для забезпечення школи різними підручниками і шкільним приладдям з асигнуванням на цю справу 10 млн. крб. [63, с. 54].

Зростання попиту на українські книжки вимагало певних умов для створення і діяльності розгалуженої мережі бібліотек та книгарень. З цією метою при Міністерстві народної освіти УНР почав діяти бібліотечно-архівний відділ, який заклав основи державно-правового бібліотечно-бібліографічного будівництва в Україні. Очолив його відомий вчений-історик і громадський діяч М. Грушевський. У грудні 1917 р. було створено Бібліографічну комісію, яка працювала над укладанням зразкового каталогу для повітових бібліотек.

Разом із державою проблему піднесення загальноосвітнього і культурного рівня населення та пропаганди української книжки намагалися розв'язати громадські й кооперативні організації. Своїми силами й своїм коштом вони створювали мережі безкоштовних бібліотек-читалень для широкого загалу. По всій країні діяли книгарні та бібліотеки товариства «Просвіта», кількість яких сягала 5 тис. [54, с. 41].

З числа часописів, що виходили в 1917 р., слід згадати два журнали-місячники «Вільна Українська Школа», орган Всеукраїнської учительської

спілки, та «Книгарь», перший український бібліографічний часопис, що його видавало товариство «Час» у Києві (обидва згадані місячники почали виходити з вересня 1917 р.). У 1917 р. в Україні налічувалось 78 видавництв, тоді як у 1918 р. їх було вже 98 [52, с. 5]. Тобто можна говорити про те, що видавнича діяльність у цей час була дуже активною.

Представники української культури та наукової інтелігенції багато доклали зусиль до створення культурно-освітніх закладів для поширення знань, висвітлення славетної історії українського народу, його звичаїв, побуту і культури. Навесні 1917 р. почав діяти Центральний комітет охорони пам'яток старовини й мистецтва в Україні. Головою Ради було обрано М. Біляшівського, до Ради входили такі відомі діячі культури, як М. Василенко, М. Грушевський, Д. Дорошенко, С. Єфремов та ін. [54, с. 41].

Не було позбавлене уваги Генерального секретаріату освіти і дошкільне виховання. Створений спеціальний відділ дошкільного виховання організував інструкторські курси, наради, з'їзди в справі дошкільного виховання. Більш проблемною ситуація була на селі ніж у місті, проте накопичений досвід і знання сприяли кращій реалізації програми дошкільного виховання. Через відкриття дошкільних закладів, влада усвідомлювала необхідність дошкільного виховання як важливого кроку до шкільного життя. Враховуючи це, дошкільне виховання було одним із пріоритетних елементів в системі освіти.

Таким чином, освітня політика займала у діяльності Української Центральної Ради одне з провідних місць. За час свого правління уряд намагався здійснити ключові перетворення в освітній сфері. Було прийнято ряд важливих рішень, однак, на жаль, через постійні зміни влади, часом нерішучість, більшість змін залишилися тільки на папері. Освітніми питаннями переймався Генеральний секретаріат освіти, але практика засвідчила, що реорганізація системи освіти, головним чином, лягла на плечі самих же вчителів. Не зважаючи на ряд труднощів, вдалося значно поширити мережу шкіл нижчої та середньої ланки, зробити їх більш доступними для різних соціальних верств суспільства. У сфері професійної освіти було створено план

організації мережі шкіл, але реалізувати його так і не вдалося. Вочевидь найкращих результатів було досягнуто у вищій школі. Підтвердженням чого є успішне реформування ряду діючих університетів та інститутів і відкриття нових вишів. Ліквідацією неписьменності та підвищенням освітнього рівня дорослого населення активно займалися заклади позашкільної освіти. Отже, незважаючи на всі труднощі, за короткий період існування Центральної Ради вдалося підвищити освітній рівень населення через організацію та будівництво нових навчальних закладів, діяльність «Просвіт», активну видавничу справу тощо.

2.2. «Українізація» в системі освіти і права національних меншин

У діяльності Української Центральної Ради важливе місце посідала «українізація», зокрема «українізація» освіти. Уже 19 березня 1917 р. у «Зверненні до українського народу» Центральна Рада закликала вимагати «...заведення рідної мови по всіх школах, од нижчих до вищих, по судах і різних урядових інституціях... від пастирів церкви, земств і всіх неурядових інституцій на Україні» [32, с. 45].

У часи Центральної Ради турботою над освітою в Україні активно перейдалося українське вчительство, яке взялося за «українізацію» школи. Тимчасовий російський уряд мусив рахуватися з цим фактом дозволивши в школах Київщини проводити навчання українською мовою, разом із тим надавши можливість учням-неукраїнцям отримувати знання російською мовою. 7 квітня Тимчасовий уряд призначив професора М. Василенка куратором Київської шкільної округи, а В. Науменка – його помічником. Обидва посадовці були занадто помірковані і не відповідали настроям українського громадянства, що рвалося провести «українізацію» освіти – від нижчих шкіл до вищих – у найкоротший час.

На 1-у Всеукраїнському вчительському з'їзді (5-6 квітня 1917 р.) були дані конкретні пропозиції щодо організації національної освіти. Було прийнято

рішення про комплектування бібліотек українськими книжками з усіх галузей українознавства для вчителів, шкіл, народу. У справах підготовки вчительських кадрів було прийняте рішення про організацію педагогічних семінарів, інститутів, відкриття кафедр українознавства при університетах. Щодо «українізації» шкіл був запропонований принцип поступовості і такту. В матеріалах з'їзду підкреслювалося, що у великих містах, де населення зрусифіковане, слід засновувати нові українські гімназії, у містах же, де населення цілком українське, варто «українізувати» існуючі гімназії [37, с. 22-24].

Важливим завданням Центральної Ради була підготовка педагогічних кадрів, які б підтримували діяльність нової української школи. Цими питаннями вона неодноразово переймалася на своїх засіданнях. Обговорювалися можливі варіанти вирішення проблеми, аналізувалася ситуація на місцях, стимулювалося відкриття українознавчих курсів для підготовки вчителів тощо [18; 50].

Секретаріат освіти спирався на активну та свідому частину українського народу, переважно це були вчителі. При допомозі Всеукраїнської вчительської спілки влітку 1917 р. вдалося організувати до сотні учительських курсів на кошти реформованих на демократичних засадах місцевих самоуправ, а за допомогою Товариства шкільної освіти виробили українську термінологію в різних ділянках науки, український правопис і підручники. Товариство виробило план єдиної школи в Україні, щоб дати змогу дітям вільно переходити від нижчої до середньої і вищої школи.

«Українізація» освіти знаходила широку підтримку серед української громадськості. По всій території України проходили мітинги, повітові і земські зібрання, учительські та селянські з'їзди, різноманітні збори, де обговорювався перехід на навчання в різних закладах освіти на українську мову.

На жаль, Генеральний секретаріат зустрів велику опозицію проти «українізації» школи не лише з боку ворогів української культури – росіян та зросійщених «малоросів», але й з боку керманичів Київської шкільної округи,

що зовсім ігнорували українську владу, а увесь час співпрацювали з Тимчасовим урядом і від нього діставали директиви. Безпосередня учасниця тих подій С. Русова, яка на особисте запрошення І. Стешенка очолювала у Генеральному секретаріаті освіти Відділ дошкільної освіти і дошкільного виховання зазначала, що нові навчальні заклади знаходили підтримку серед населення, утім викладати предмети українською мовою було нікому, за браком вчительського корпусу. Більше того, вона зазначає, що у Києві організація шкіл і гімназій отримувало шалений спротив, особливо росіян, а тому відкриття гімназій відбувалося під великим тиском [2].

Навіть тоді, коли Тимчасовий уряд після довгих вагань затвердив Генеральний секретаріат (1 вересня 1917 р.), тодішній куратор Київської шкільної округи В. Науменко поїхав до Петрограда домагатися незалежності округи від Генерального секретаріату освіти, що підтверджує явне небажання підпорядковуватися новій українській владі.

Приклади супротиву «українізації» знаходимо і на місцевому рівні. Так, комісар народної освіти Ровенського повіту в доповідній записці, адресованій І. Стешенкові, зазначав, що місцева інтелігенція страшенно шкодить справі постанови народної освіти, учителі і особи, стоячи на чолі середніх шкіл, всякими засобами ведуть завзяту боротьбу проти «українізації» середніх шкіл. Комісар стверджував, що українське населення повіту страшенно скривджене, адже не дивлячись на те, що український народ складає 75% всього населення повіту, він не має жодної державної середньої школи, тоді як існують російські школи, хоч росіяни становлять лише 7% населення [16, с. 70]. Із метою поліпшення ситуації пропонувалося чітко визначити права й обов'язки комісарів освіти на місцях, педагогічним радам заборонити антиукраїнську пропаганду й агітацію, навчальні заклади забезпечити українськими підручниками.

Загалом, місцеві органи влади вирішували широке коло питань, які стосувалися освіти загалом та «українізації» зокрема. Так, на своїх засіданнях Окружна шкільна рада Ровенського повіту обговорювала питання, пов'язані з

роботою українських приватних шкіл: від підбору вчителів до збирання та розподілу пожертвувань між школами округи, про двомовні школи на Волині, про організацію українських приватних шкіл на сусідній Холмщині, про гімназію у Володимирі-Волинському. У протоколах Ради відбито широке коло питань культурно-освітницької роботи: про перші на Волині курси грамоти, видання українського православного календаря та часопису для місцевого населення, влаштування для біженців крамниць і спеціальних їдалень тощо [55, с. 199].

Український народ сам узяв на себе утворення та утримання українських шкіл: народних, вищих, початкових і середніх. Тимчасовий уряд зовсім не давав кошти на утримання українських шкіл, і лише в серпні 1917 р. затвердив законопроект міністра освіти Тимчасового уряду про відкриття двох українських державних гімназій, про заснування при Київському університеті кафедр української мови, літератури, історії і права, про надання 20 тис. крб. на видання українських підручників та 5 тис. крб. Українському науковому товариству в Києві. Відкриття цих гімназій показало можливість побудови національної середньої школи. Як наслідок, у 1917 р. їх почали відкривати в Полтаві, Чернігові, Одесі, Харкові, Катеринославі, Херсоні, Кам'янці та інших містах і навіть селах. На жаль, усі вони відкривались й існували тільки на громадські та приватні кошти [39, с. 185].

Як бачимо, українському населенню доводилося перебирати на себе утримання нових вищих шкіл. Так, 5 жовтня 1917 р. в Києві почав роботу Український народний університет у складі трьох факультетів: історично-філологічного, фізико-математичного та правничого, а також підготовчих до університету курсів (загальна кількість слухачів – 1400). 7 листопада 1917 р. в Києві на громадські та приватні кошти відкрито таку ж Українську науково-педагогічну Академію. Її задача була – підготовка вчителів українознавства для середніх шкіл [23, с. 400].

Таке ставлення Тимчасового російського уряду до культурних потреб України, де кожне містечко, село і хутір намагалися мати у себе ту чи іншу

школу, поглиблювало неприязнь українського народу до Росії. І справді, яке значення могло мати відкриття двох українських державних гімназій, коли силами самого населення до осені 1917 р. відкрито, як уже зазначалося 53 українські середні школи, в тому числі 3 українські гімназії в Києві. Таке суттєве збільшення нових українських середніх шкіл пояснюється тим, що Генеральний секретаріат освіти не в змозі був провести «українізацію» середніх шкіл через невиконання розпорядків української влади, саботаж і глузування з усього українського з боку директорів і учителів, здебільшого росіян, ворожих справі української школи і культури. Саме тому доводилося відкривати нові українські середні школи замість того, щоб «українізувати» існуючі російські.

Ще гіршою була ситуація з «українізацією» вищих навчальних закладів. Київський університет у липні 1917 р. надіслав Тимчасовому уряду петицію, у якій виявив недвозначне ставлення до української культури. За Київським університетом виступив Київський політехнічний інститут, а Одеський університет на запитання Генерального секретаря освіти про «українізацію» відповів: «Просимъ сноситься на офіціальному языкѣ» [64, с. 73-74]. Таким чином, політика «українізації» знаходила масовий супротив з боку російської та проросійськи налаштованої інтелігенції, тому будь-які реформи в цій сфері проводилися з великими труднощами.

Поряд із боротьбою за соціальну справедливість та відновлення національної державності одним із основних складових українських визвольних змагань 1917-1921 рр. було забезпечення етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності інших національностей. Забезпечення вирішення цих питань обговорювалося й на з'їзді народів Росії, що відбувся у першій половині вересня 1917 р. в Києві.

Паралельно із політикою «українізації», не заперечуючи її, Центральна Рада намагалася забезпечити права національних меншин, у тому числі освітні. Відповідно до Третього Універсалу Центральної Ради, за основу освітньої системи УНР було взято принцип «розподілу школи між національностями» [43, с. 112].

Загальне завідування освітніми справами кожної національності зосереджувалось у відповідних відділах національних секретарств, за винятком загальнодержавних мінімальних норм, що встановлювалися Генеральним секретарством освіти УНР. Такий порядок створював сприятливі умови для розвитку освіти і культури кожного народу при збереженні загальнодержавної освітньої політики.

Про головні напрямки освітньої політики уряду Української Народної Республіки дають уявлення її документи. Так, підписаний генеральним секретарем освіти УНР І. Стешенком циркуляр до директорів середніх шкіл усіх відомств та інструкторів вищих початкових, торговельних і інших шкіл України підтверджував тезу про створення навчальних закладів, які б задовольняли потреби національних меншин, що проживали на території України. Разом із тим він наголошував на необхідності запровадження у школах курсу українознавства (українська мова, література, історія, географія та краєзнавство), організації при школах українських бібліотек, читалень, гуртків тощо. Усе це, на думку І. Стешенка, мало сприяти вихованню у дітей поваги до нового ладу в Україні. Населення України, незалежно від національного походження, мало знати мову, літературу та історію країни, де воно проживає [33, с. 18].

Рівні права і можливості для національних меншин закріплювалися в українському законодавстві, яке гарантувало їм ці свободи. У підтвердження цього стало відкриття низки культурно-освітніх закладів мовами нацменшин (школи, гімназії, музеї, театри та ін.).

Реалізація прав національних меншин здійснювалося на всіх рівнях. Наприклад, з метою забезпечення зростаючих потреб єврейських дітей в отриманні освіти Вінницька міська управа спрямувала свої зусилля на відкриття в місті нових навчальних закладів. У липні 1917 р. відбулося відкриття нової єврейської початкової школи в районі Тюремної площі. 31 липня 1917 р. Вінницька міська Дума прийняла рішення про відкриття єврейського державного двокласного училища в місті. Окремою постановою,

Вінницька міська Дума включила новоутворене державне двокласне єврейське училище у шкільну систему міста. Варто зауважити, що в липні 1917 р. в шкільну сітку м. Вінниці було включено і 4 комплекти колишнього приватного та 2 комплекти державного єврейського училища. Постановою Міністерства Народної Освіти новоутворене училище було перейменовано у змішане вище початкове училище. З приводу цього комісар Київського навчального округу повідомляв завідуючого училищем, що з наступного навчального року педагогічний колектив зобов'язаний почати викладання в двох молодших класах училища єврейською мовою. 30 квітня 1918 р. училище було перейменовано у вище початкове єврейське училище [35, с. 88].

Як уже зазначалося, наприкінці 1917 р. Українська Центральна Рада своїм законом ліквідувала шкільні округи, створивши замість них повітові і губернські комісаріати освіти. До складу цих комісаріатів, окрім українців, також входили і представники національних меншин. Разом вони займалися вирішенням освітніх питань на місцях не лише української школи, але й допомагали культурно-освітнім установам національних меншин.

Наступним кроком у вирішенні поставлених завдань став Третій універсал, який проголосив національно-персональну автономію для національних меншин [88]. Для того, щоб перевести в життя автономію в сфері освітньої справи, Генеральний секретаріат освіти виробив проект управління справами освіти в Україні. Згідно з проектом кожна нація мала завідувати справами своєї освіти через відповідні національні органи. Найвищим органом, що об'єднував діяльність культурно-освітніх установ усіх націй України, був Генеральний секретаріат освіти. На місцях аналогічними об'єднуючими органами мали бути загальні губерніальні шкільні ради. Засоби, які видавав Генеральний секретаріат освіти на потреби народної освіти, поділялися поміж секретаріатами національних меншин пропорційно до кількості населення кожної національності. Хоча проект управління освітою офіційно і не був ухвалений, але ним керувалися в центрі і подекуди на місцях.

Законом від 5 грудня 1917 р. проголошувалося, що неукраїнські школи переходять в підпорядкування Секретаріату національних справ під загальним наглядом Шкільної ради, яка складалася з представників як українців, так і неукраїнців. Цей законодавчий акт, надаючи можливість представникам національних меншин безпосередньо впливати на освітню політику в країні, доводив на практиці щирість заяв про права націй і був спрямований на досягнення найбільш ефективного шляху розбудови освіти етнічних меншин в Україні [47, с. 97].

У підтвердження цього при Міністерстві єврейських справ був утворений Департамент народної освіти, який мав організувати потрібну кількість шкіл всіх ступенів, які були б пристосовані до національно-культурних потреб єврейського народу, утворити відповідну систему центрального і місцевого шкільного управління задля належного керування всією єврейською шкільною справою тощо.

Результатом прогресивної діяльності політики української влади щодо єврейської спільноти стало зростання кількості єврейських освітніх закладів. Цей рух був спрямований на національно-культурне відродження єврейського народу, охопив усі населені пункти Правобережної України. Тільки у Вінниці в 1918 р. функціонувало п'ять єврейських початкових училищ у складі 17 комплектів, в яких навчалось 685 учнів [35, с. 89].

З метою спрощення процедури отримання дозволів на відкриття навчальних закладів і затвердження їхніх статутів, при Міністерстві народної освіти була створена спеціальна правнича комісія під головуванням професора Ф. П. Сушицького.

Переважна більшість навчальних закладів відчували гостру потребу в кваліфікованих вчительських кадрах, особливо з огляду на необхідність переходу до викладання єврейською мовою. З цією метою Міністерством освіти планувалося відкриття у Києві 450-годинних 3-місячних педагогічних курсів, де б викладалися єврейські мова, література, історія, демографія євреїв, українознавство, школознавство, питання про реформування середньої школи,

нові напрямки в педагогіці, малювання, методики викладання арифметики, геометрії, географії, природознавства, літератури та історії, загальної історії [35, с. 91].

З метою розв'язання проблеми забезпечення навчальних закладів кваліфікованими педагогами, 11 квітня 1918 р. Центральною Радою було ухвалене рішення про заснування в Києві з 1 липня 1918 р. єврейської вчительської семінарії та затверджено статут цього навчального закладу. У загальних положеннях статуту зазначалося, що заклад має на меті підготувати вчителів для початкових єврейських шкіл на території УНР. Семінарія вважалася середньою школою, складалася з одного підготовчого і чотирьох основних класів із підпорядкуванням безпосередньо народному міністру єврейських справ. При закладі передбачалося створення бібліотеки, педагогічного музею, предметних кабінетів, лабораторій, а також різні навчально-допоміжні установи і початкова школа для практичних занять. Дбаючи про розвиток вищої освіти серед осіб єврейського походження, у Києві на початку 1918 р. було організовано єврейський приватний інститут теологічних і суспільних наук [15, с. 290].

З січня 1918 р. у Житомирі розпочало функціонувати єврейське культурно-освітнє товариство «Тарбут», одним із напрямів якого було відкриття курсів з єврейської мови. Організовані курси склалися із трьох груп, в яких навчалось понад 70 чоловік, заняття відбувалися здебільшого ввечері, приблизно з 7 до 22 години. Товариство складалося з секції єврейської мови, яка мала в перспективі відкрити курси; секції палестинської мови, що влаштовувала періодичні доповіді, та бібліотечної секції, яка збирала книги у членів товариства для бібліотеки. З моменту відкриття, протягом зимових 2-3 місяців 1918 р., товариство організовувало лекції з єврейської історії й історії єврейської літератури. Улітку товариство відкрило у приміщенні «Талмуд-тори» курси єврейської мови, які проіснували протягом чотирьох місяців. Проте згодом діяльність товариства «Тарбут» була призупинена громадянською війною, що розпочалась на Україні, й лише влітку 1919 р.

робота поновилась: розпочали функціонувати курси єврейської мови, було розпочато облік книг [54, с. 43]. Таким чином, єврейська меншина найбільше скористалася своїми освітніми правами та розбудувала широку мережу шкільних та позашкільних закладів.

Революція 1917 р. становить переломний момент також в освітній акції польської меншини в Україні. Занепад царської влади усунув правові перешкоди в заснуванні польських шкіл. Так, для активного пропагування польської освіти на території Волинського регіону певну роль відіграла нарада польських освітян, що відбулася у квітні 1917 р. у Києві. Вона опрацювала статут Мацежи Польської. Невдовзі після з'їзду в Києві було засновано Мацеж Польську Волині (1917–1918 рр.). Її було створено на базі культурно-освітянського відділу комісаріату Польського виконавчого комітету Житомира. 17 липня 1917 р. у губернському центрі відбулася організаційна нарада польських освітян, на якій було створено організаційне бюро Мацежи Польської Волині [92, с. 109].

На Волині утворилося 38 регіональних кіл Мацежи, кожне з яких діяло на території певної парафії, маючи власний будинок чи маєток. Найбільше старань виявляло при цьому місцеве католицьке духовенство: ксьондзи ставали й організаторами, і вчителями польських початкових шкіл. Проте існувала проблема вчительських кадрів. Тому згодом для її розв'язання було вирішено відкрити вчительські курси у Житомирі, Корці, Звягелі, які закінчили близько 200 учителів для польських шкіл губернії. Тобто, на західно-українських землях поляки, як національна меншина, мали свою освітню автономію, але польські школи, як і українські, стикалися з різними проблемами.

В особливо сприятливих умовах опинилися німецькі школи, підтримку яким (і не тільки матеріальну) надавала окупаційна австро-німецька влада. Мабуть, саме цим можна пояснити той факт, що в окремих навчальних закладах третьою мовою викладання, поряд з українською і російською, була німецька [47, с. 97]. Проте українська влада почала підтримувати німецькі школи лише після закінчення громадянської війни. Інші національні меншини не змогли

повною мірою скористатися своїми правами через брак часу, адже Гетьманат змінив свою позицію стосовно вільного розвитку інших народів та скасував національно-персональну автономію.

Отже, політика «українізації» відіграла важливу роль у будівництві нової української держави. «Українізацію» підтримала переважна частина суспільства, а особливо свідомо українська інтелігенція і вчительство, на плечі яких і ліг процес її втілення в життя. У ході її реалізації створювалися нові школи, «українізовувалися» вже існуючі, здійснювалася перепідготовка педагогічних кадрів для ведення навчання українською мовою тощо. Однак «українізація» йшла складним, тернистим шляхом. Інша частина суспільства (національні меншини), у першу чергу росіяни, не могли змиритися з новими реаліями, намагалися перешкоджати цьому. Не зважаючи на це, процес «українізації» йшов і на далі. Наймасовіше він охопив початкову школу та гімназії. Вища школа вперто чинила спротив, але й вона поступово українізовувалася.

Важливу роль Центральна Рада надавала також утвердженню прав неукраїнських народів у всіх сферах життя, у тому числі в освітній. Справами шкіл національних меншин опікувався Секретаріат національних справ під наглядом Шкільної ради. Для реалізації освітніх потреб меншин користувалися широкими можливостями: розбудовою національних шкіл, навчанням рідною мовою, створенням національних товариств тощо. Тобто, з одного боку Центральна Рада намагалася підняти престиж та значимість української мови в суспільстві, а з іншого підтримувала національну самобутність інших народів.

Таким чином, питання розвитку освіти розглядалося в роки національно-демократичної революції 1917–1920 рр. як одне з найголовніших. Не останню роль відводила йому і Центральна Рада, яка прийшовши до влади, починає відроджувати національну систему освіти. Нова влада береться за формування єдиної української школи, яка базується на демократизмі, доступності, загальнолюдських цінностях. За короткий проміжок часу Центральній Раді і

Генеральному секретаріату народної освіти вдається відкрити цілу мережу навчальних закладів від початкових шкіл – до гімназій та університетів; організувати професійне навчання; розвивати позашкільну освіту; забезпечити функціонування дошкільних закладів; приділити увагу видавничій справі, що було необхідним для забезпечення навчальних закладів потрібною літературою та ін.

Отже, за короткий період свого існування Центральній Раді вдалося досягти значних успіхів: проводилася широкомасштабна «українізація», у тому числі в освітянській сфері, розбудовувалася мережа навчальних закладів, створювалися гуртки з ліквідації неписьменності, курси для перепідготовки вчителів, відкривалися бібліотеки, видавалася наукова література. Все це дало можливість підняти національний і культурно-освітній рівень українського народу, відчувати себе справжнім українцем. І хоча Українська Центральна Рада протрималася при владі не довго, напрацювання і здобутки на освітній ниві, лінія на «українізацію» і побудову національної системи освіти, буде продовжена і примножена її наступниками.

РОЗДІЛ 3

РОЗВИТОК ОСВІТИ ЗА ГЕТЬМАНАТУ П. СКОРОПАДСЬКОГО (КІНЕЦЬ КВІТНЯ – І пол. ГРУДНЯ 1918 р.)

3.1. Початкова і середня школа

Державний переворот, який відбувся 29 квітня 1918 р. привів гетьмана П. Скоропадського до влади. Уже з перших днів стали відбуватися зміни як у зовнішній, так і внутрішній політиці. Не була осторонь і освітянська галузь. Освітнє життя відразу почало будуватися на інших засадах. Одними з перших відбулися зміни в кадровій політиці Гетьманату. Новим очільником міністерства народної освіти став досвідчений педагог М. Василенко.

Маючи чималий досвід роботи на освітянській ниві В. Василенко не був прихильником різких кадрових змін. Він розумів, щоб мати підтримку в продовженні проведення освітньої реформи, яка успішно була започаткована Українською Центральною Радою, необхідні були кваліфіковані, з досвідом подібної роботи кадри. У зв'язку з цим, новий міністр залишає на своїх посадах всіх керівників міністерських відомств включно із своїми замами, не зважаючи на те, що вони працювали в уряді часів Центральної Ради [59].

Лінію з реформування системи освіти в напрямку створення національної школи, яку виробила Центральна Рада, продовжив дотримуватись і Гетьманат П. Скоропадського, хоча й було внесено деякі зміни.

Певний час в регіонах, зокрема на Київщині, Полтавщині, Поділля, Волині, Чернігівщині, ще існували губернські комісаріати освіти, які очолювали відомі в педагогічних колах особи. Згодом спеціальна комісія під головуванням В. Науменка виробила проект управління освітою, що скасував губерніяльних і повітових комісарів народної освіти та шкільної ради при них, а відновив старі кураторії шкільних округ. Даний проект і вніс В. Науменко як останній міністр освіти гетьманського уряду (міністром освіти став він 14 листопада 1918 р.) до Ради міністрів за п'ять днів до кінця Гетьманату [61, с. 87; 64, с. 53]. Хоча робота комісій у справі єдиної школи та всенародного

навчання на довгий час припинилася, усе ж розроблення матеріалів продовжувалося завдяки старанням заступника міністра П. Холодного.

Особлива роль відводилась українській мові. Дане питання вирішувалось на найвищому рівні. На початку травня 1918 р. уряд своїм рішенням підносить українську мову до рівня державної. Водночас зобов'язує всі державні установи і державних службовців перейти на українську мову спілкування і ведення діловодства.

Згодом послідували відповідні відомчі накази різних міністерств. Зокрема Міністерства шляхів, яке давало розпорядження на вивчення й використання державної (української) мови на телеграфі. Судові процеси ще з часів Центральної Ради частково провадилися державною мовою. Невдовзі було запроваджено й український правопис [59]. Тобто бачимо, що дійсно українській мові надавалось першочергове, пріоритетне значення. Вона поширюється на всі заклади й установи, отримує державну підтримку.

Особистий приклад у реалізації цих намірів показав сам П. Скоропадський, який перейшов на спілкування рідною мовою. Поряд з цим, він почав навчати українській мові своїх дітей. Підписані ним документи виходили лише державною мовою. Нею гетьман користувався й під час виступів перед населенням.

Українізацію закладів освіти Міністерство народної освіти та мистецтв Української Держави розпочало з нижчої школи, адже саме вона закладала основи для реформування всієї освітньої галузі. У липні 1918 р. Міністерством видано наказ про обов'язкове навчання дітей у початкових класах школи українською мовою, а через місяць з'явилося рішення, про те, що з 1918–1919 навчального року в нижчих початкових школах, де навчання не здійснювалося українською мовою, потрібно ввести вивчення української мови й українознавчих предметів та запровадити національну вищу початкову школу (5-7 класи). Згідно закону «Про обов'язкове навчання української мови й літератури, а також історії та географії України по всіх середніх школах» проголошувалось обов'язкове викладання у всіх середніх школах з

неукраїнською мовою навчання, викладання згаданих предметів українською мовою в обсязі не менше 2 годин на тиждень та запроваджувалась штатна посада учителя української мови й літератури та позаштатна – історії та географії [39, с. 185-186].

Для полегшення проведення «українізації» та побудови національної школи профільне міністерство надсидало на місця роз'яснення, обіжники, розпорядження – що і яким чином потрібно вчиняти. Зокрема, це стосується організації нижчої і вищої початкових шкіл. Обіжники, які регламентували утворення зазначеної шкільної ланки, поряд із встановленими нормами яких слід було дотримуватись, надавали й поточну інформацію про стан речей в регіонах, прохало зазначити труднощі, що виникають при проведенні даної роботи тощо [59]. Тобто, Міністерство освіти дійсно переймалось проблемами, які виникали на шляху поширення і розвитку початкової школи, діючи в силу своїх можливостей.

Гетьманський уряд продовжував розвивати українське шкільництво. Зростання початкових і вищих початкових шкіл йшло тим самим темпом, як і в часи Центральної Ради. 6 серпня 1918 р. П. Скоропадський затвердив закон «Про об'єднання до одного типу нижчих початкових шкіл, про зміну їх штатів та про збільшення державної допомоги школам», яким фактично було завершено створення єдиного типу початкової школи. Були об'єднані однокласні та двокласні сільські школи, а також парафіяльні початкові школи. Поряд з цим, усі вчителі цих шкіл були зрівняні в службових правах та у грошовому утриманні. Єдиним типом початкової школи стали навчальні заклади, що діяли на основі «Статуту початкових шкіл» від 25 травня 1874 р. Крім цього, держава виділила кошти на матеріальну підтримку вчителів початкових шкіл. Їм було збільшено надбавку за кожних 5 р. служби до 120 крб. Більше 20,7 млн. крб. було виділено державних коштів на відкриття нових і підтримку існуючих вищих початкових шкіл, до того ж всі вони були переведені на фінансування з бюджету. Також у 1918 р. в Україні існувало 38 026 нижчих однокласних шкіл і 1 373 – двокласних [75, с. 138]. На

місцевому рівні проводилася плідна робота по розробленню сітки початкових шкіл. Для цього, наприклад, Роменська повітова шкільна управа просила надіслати відомості про кількість населення в кожному селі, хуторі чи районі, а також вказати, де слід було б збудувати будинок для школи [22, арк. 1]. Таким чином, можна стверджувати, що завдання в сфері початкової освіти розроблялися не лише в центрі, але й підтримувалися на місцях. Проте з різних причин не всі заплановані заходи в галузі початкової освіти вдалося здійснити, в першу чергу через швидку зміну влади.

Наступна ланка, яка потребувала змін – середня школа. Справа з «українізацією» середньої школи стояла на дуже низькому рівні. Під впливом російської громадськості і учительства М. Василенко відмовився підписати обіжник про «українізацію» підготовчого і першого класів частини існуючих середніх шкіл у місцевостях, де живе більшість українців. Замість того було знову висунуто ідею утворення державним коштом нових українських середніх шкіл. Але реалізація цієї ідеї ставила нові українські середні школи в дуже прикре становище: ні одна з них не мала забезпеченого приміщення, відповідних кабінетів, бібліотек тощо, внаслідок чого їм доводилося іти в прийоми до російських середніх шкіл, а вони неохоче давали українській школі приміщення, та й то у другу зміну. Навіть у Києві перша українська гімназія ім. Шевченка не знайшла приміщення, тим часом як перша київська російська гімназія містилася в палаці [64, с. 67-68]. Таким чином, в «українізації» середніх шкіл Міністерство освіти зіткнулося з рядом проблем, навіть таких, як брак приміщень.

Як зазначає Д. Дорошенко, «українізацію» вищих початкових шкіл проведено таким чином, що в тих школах, де учні в більшості своїй були українцями, українською викладання починалося з 1-го класу. Викладання українською мовою в старших класах, було можливим лише за сприятливих умов для цього [24, с. 343].

На практиці Міністерство освіти витримуючи лінію на «українізацію» гімназій, більше схилялося до відкриття нових українських гімназій, які

виникали по всій країні і користувалися досить широкою популярністю. У цілому, у період існування Української Держави в Україні було створено 150 українських гімназій. Загалом діяло 836 чоловічих і жіночих гімназій, 70 реальних училищ різних форм власності – приватні, державні, громадські [78, с. 218; 91, с. 158]. Так, у Сумах, за посередництва товариства «Просвіта» була відкрита гімназія в складі підготовчого, першого і другого класів [12, 1918, 31 серпня]. Крім того, була заснована Боромлянська державна реальна школа, яка була представлена старшими класами [11, 1918, 10 грудня]. Отже, поряд із «українізацією» діючих гімназій, Гетьманат заснував вагому кількість нових українських закладів, що виявилось досить успішним кроком у підвищенні престижу української освіти.

Таким чином, можна сказати, що гетьман та Міністерство народної освіти не відступили від розпочатого Радою курсу «українізації» системи освіти в Україні, але змінили тактику впровадження його в життя. Вони прекрасно розуміли неможливість швидкої та суцільної «українізації» системи освіти, тому вирішили діяти в україномовному селі та російськомовному місті диференційовано. Замість конфронтації з батьківськими комітетами та педагогами уряд прийняв рішення про відкриття поряд з російськими школами та гімназіями українських. Це дало можливість досягнути у цій справі відчутних успіхів [75, с. 138].

Проблема, яка досить гостро постала на шляху реалізації нової української школи, це забезпечення її кваліфікованими кадрами. Для її вирішення Міністерство освіти організовувало українознавчі курси, здійснювали підготовку вчителів також учительські інститути та семінарії. По всій Україні відкрилась ціла мережа українознавчих курсів, на існування яких держава виділила понад 2 млн. крб. Підготовці вчителів надавалась прискіплива увага. Ті з-них, хто не пройшов курси підготовки, або закінчив їх з негативною оцінкою, не допускалися до викладання. У 1918 р. було відкрито один учительський інститут, 11 учительських семінарій, запроваджувалась система короткочасних курсів [59].

Робота по підготовці педагогічних кадрів дала можливість завершити «українізацію» близько 5,4 тис. початкових шкіл України. Міністерство створило розгалуджену мережу пунктів ліквідації неписьменності серед дорослого населення держави. Її ядром стали лекторські школи та курси [75, с. 138].

Для заохочення та підняття престижу, малозабезпеченим учням в середніх школах призначались стипендії. Уряд виділив на них близько 80 тис. крб. Стипендії носили ім'я відомих українців, наприклад Т. Шевченка, М. Костомарова, І. Франка, Л. Українки, Г. Сковороди, М. Лисенка, В. Антоновича та ін.

Тобто бачимо, що процес побудови нової української школи тривав досить активно. При цьому учительство продовжувало залишатися головною рушійною силою освітньої політики українських урядів.

Отже, Українська Держава в цілому зберегла і продовжила освітню політику свого попередника – Української Центральної Ради, хоча і відбулися деякі зміни. Утім, головний вектор розвитку – побудова національної системи освіти – зберігся. Проведення в життя освітньої реформи мало забезпечити профільне міністерство, яке очолив В. Василенко.

Особлива увага приділялась розвитку початкової школи, яка було найбільш розгалужена і мала забезпечити навчання для найширших верств населення. «Українізація» продовжилась, хоча влада основну увагу сконцентрувала не на переформатуванні старих навчальних закладів, а на відкритті нових, у першу чергу гімназій.

На місцевому рівні проводилася плідна робота по розробленню сітки початкових шкіл, активно розвивалася середня освіта. Уже восени 1918 р. в Україні було створено 150 нових українських гімназій. Активно здійснювались заходи по підготовці вчителів для шкіл – реформувалося навчання в учительських семінаріях, вводилися курси українознавства тощо. Таким чином, початкова та середня школа в часи Гетьманату будувалася на принципах,

закладених ще Центральною Радою, проте в деяких аспектах основна лінія зазнавала змін, що призводило як до позитивних, так і негативних наслідків.

3.2. Вища школа та інші напрямки освітньо-культурної сфери

Надзвичайно важливим питанням у діяльності українських урядів було вирішення проблеми фахових спеціалістів у різних професійних сферах. Ліквідувати цю прогалину покликана була вища освіта, яку теж необхідно було реформувати. Вагому роль вирішенню цих завдань відводив і Гетьманат П. Скоропадського.

Позиція міністра освіти М. Василенка щодо створення українських університетів, наполегливість українських вчених, що працювали в Київському українському народному університеті та департаменті вищої і середньої школи Міністерства освіти Української Держави, спричинили появу Тимчасової комісії в справах вищої школи і наукових інституцій під головуванням академіка В. І. Вернадського, яка мала дорадчі функції. Її завданням було виробити законопроекти про заснування і умови діяльності нових вищих шкіл, різних наукових установ тощо [30, с. 205].

На основі напрацювань комісії, у середині вересня 1918 р. уряд своїм рішенням, трансформував російські виші в українські. Це означало, що колишні російські (російськомовні) університети та технічні інститути тепер ставали українськими державними вищими навчальними закладами, переводились на фінансування з державного бюджету і заручались її підтримкою

«Українізація», яка була повсюдною, не оминула й вищу школу. У державних університетах створювались українознавчі кафедри викладання на яких, в обов'язковому порядку, мало здійснюватись виключно українською мовою. У продовження «українізації» вишів, став дозвіл на захист дисертацій державною, тобто українською мовою. [81, с. 477].

Рада Міністрів (Уряд) підтримала не лише перетворення російських вишів, а й відкриття власне українських університетів. Так, 6 і 22 жовтня 1918 р. урочисто відкрили двері українські державні університети, відповідно в Києві і Кам'яні-Подільському. Ректорами було призначено відомих педагогів: І. Ганіського (Київський університет) та І. Огієнка (Кам'янець-Подільський університет). Таким чином, у справі вищої освіти реалізовано ухвалу уряду УНР щодо відкриття двох українських університетів у зазначених містах [26, с. 95].

Коли в середині квітня 1918 р. більшовики зайняли Кам'янець, то комісар освіти В. Затонський приїхав до Кам'янця, відвідав університет і наказав закрити богословський факультет. З червня 1918 р. увійшла до Кам'янця частина українського війська УНР і захопила Кам'янець. З того часу богословський факультет знову почав функціонувати.

Крім двох згаданих університетів з'явилася в Україні ще одна вища школа. З ініціативи товариства «Просвіта» в Полтаві 6 жовтня 1918 р. відбулося відкриття Українського університету. Перед утворенням в Полтаві Українського університету тут функціонував з осені 1917 р. російський правничий факультет, що був філією Харківського університету. Правничий факультет проіснував неповний рік, бо з погіршенням залізничної комунікації ускладнився приїзд харківських професорів до Полтави. Після ліквідації правничого факультету товариство «Просвіта» вирішило відкрити в Полтаві університет в складі двох факультетів – історично-філологічного та математично-природничого також з участю харківських професорів у доповнення до місцевих сил. У числі харківських професорів, що викладали в Полтавському університеті, були такі учені, як Д. Багалій, Ф. Шміт, М. Сумцов, а з числа місцевих сил можна згадати колишнього професора Петербурзької духовної академії М. Сагарду, В. Щербаківського, Н. Мірза-Авак'янц, В. Щепотьєва. Студентство складалося переважно з селянської молоді, а тому за національністю студентська маса була українська. Кількість студентів була досить велика, але мінлива, бо в місяці денікінщини або приходу «червоних»,

кількість студентства значно зменшувалася. Заняття в університеті відбувалися після полудня, тож студенти мали можливість працюючи на різних посадах заробляти собі на прожиття в Полтаві. Університет містився в помешканні гімназії Старицької. Від часу окупації України більшовиками Полтавський університет перетворено в Інститут народної освіти [80, с. 242].

Також гетьман дав згоду на відкриття таких навчальних закладів, як Український державний електротехнічний інститут, Київський географічний інститут, Одеський вищий міжнародний інститут. Катеринославські вищі жіночі курси перетворено в університет, а Одеські вищі жіночі курси – в жіночий медичний інститут. У Ніжині відкрито історико-філологічний інститут, а в Одесі – інститут для підготовки муніципальних діячів [75, с. 139]. Таким чином, вища освіта в період Гетьманату була під найбільшою опікою. «Українізація» вищої школи полягала у відкритті українознавчих студій та, головним чином, у створенні нових вищих навчальних закладів. Як наслідок, засновувалися нові інститути й університети, реорганізовувалися старі вищі навчальні заклади, що привело до збільшення кількості студентів та підвищення престижу вищої освіти в українському суспільстві.

Міністерством народної освіти приділялась певна увага й дошкільному та позашкільному вихованню. Хоча їх існування, більшою мірою, залежало від ставлення влади на місцях, допомоги громадських організацій і товариств, таких наприклад як «Просвіта». Усе ж, центральна влада надавала фінансову підтримку. Зокрема, у серпні 1918 р. на розвиток позашкільної освіти уряд виділив близько 6 млн. крб., ще 0,5 млн. крб. було направлено місцевим органам влади на утримання закладів дошкільного виховання. Надавалась грошова допомога і на поширення «Просвіт», яких на середину осені 1918 р. налічувалося близько дев'яти з половиною сотень. Найбільша їх мережа була на Київщині, Полтавщині, Катеринославщині [59; 64, с. 91-92]. Отже, можемо зробити висновок, що надзвичайно важлива роль у справі пропагування позашкільної освіти серед дорослого населення та дошкільного виховання,

належала органом земського й міського самоврядування, національно-культурним та громадським організаціям.

Проте, незважаючи на те, що в центрі робилися асигнування на позашкільну освіту вона була в найгіршому становищі, адже на місцях відбувалося руйнування того, що було зроблено в часи Центральної Ради. Тому на з'їзді «Просвіт» 4-7 листопада 1918 р. було винесено резолюцію, у якій говорилося, що необхідно домагатися припинення переслідування з боку старост і адміністрації, звільнення помешкань «Просвіт» від реквізицій, звільнення з-під арешту просвітянських діячів, видання вищою владою наказу, на підставі якого була б можливість вільно працювати [64, с. 91-92]. Таким чином, вказівки центру з питань позашкільної освіти були більшою мірою декларативними. Ця сфера розвивалася в основному завдяки підтримці органів місцевого самоврядування, діям «Просвіт» та інших культурних та громадських організацій.

Відразу після приходу до влади уряд гетьмана П. Скоропадського поставив завдання розвивати поряд з нижчою, середньою та вищою, також професійну освіту. Ця сфера була надзвичайно важливою для підготовки нових фахівців різних галузей. Проте, незважаючи на всі плани, ситуація у галузі професійної освіти залишалася дуже складною, адже за Гетьманату робота в цьому напрямку анітрохи не просунулася вперед. Хоча на чолі професійної освіти і було поставлено окремого товариша міністра освіти професора І. Красуського, дії центру залишалися суто декларативними. Про реальні наслідки реформування професійної освіти можемо дізнатися лише з окремих прикладів. Так, з числа професійних шкіл Київська духовна академія, що підлягала міністерству сповідань, дістала значну автономію внаслідок нового статуту, що його видало відповідне міністерство, а 13 серпня 1918 р. затвердила Рада міністрів. Згідно зі статутом в академії було введено курси історії України, української мови, історії українського письменства, історії західноруської церкви та історії українського права [81, с. 479-480]. Отже, планувалася масштабна розбудова професійної освіти та її вдосконалення. Проте, навіть

призначення окремого міністра не покращило стан цієї сфери. Ситуація у галузі професійної освіти залишалася дуже складною, а зміни відбувалися лише на базі окремих навчальних закладів.

П. Скоропадський прагнув до побудови громадянської, а не національної держави. Тому гетьман негативно відносився до прийнятого Центральною Радою закону про національно-персональну автономію. Він критично оцінив діяльність трьох національних міністерств УНР: польських, російських та єврейських справ. Керівництво Гетьманату мало також передбачити можливість збільшення цих міністерств, адже друга стаття цього законопроекту надавала права автономії й білорусам, чехам, молдаванам, німцям, грекам та болгарам. Отже, в Україні могли виникнути десять національних міністерств, при яких мали існувати Національні Союзи названих етнічних груп. Стримано ставився П. Скоропадський й до десятої та дев'ятої статей цього закону, які визнавали Національні союзи державними органами. Тому 9 липня 1918 р. гетьман припиняє дію законодавчого акту Центральної Ради про національно-персональну автономію [57, с. 373].

Щоправда, скасувавши закон про національно-персональну автономію, влада зберегла право кожної нації у межах цілісної держави розвивати свою культуру. Не втратила можливостей вільного розвитку і національна культура. Освітнє відомство Української держави лише поставило умову, щоб в освітніх закладах національних меншин, як і у всіх інших в Україні, викладалися українознавчі предмети.

В особливо сприятливих умовах опинилися німецькі школи, підтримку яким (і не тільки матеріальну) надавала окупаційна австро-німецька влада. Мабуть, саме цим можна пояснити той факт, що в окремих навчальних закладах третьою мовою викладання, поряд з українською і російською, була німецька.

Як і в часи Центральної Ради, при Гетьманаті активно розбудовувалася національна освіта єврейської общини в Україні. Причому як зусиллями держави, так і єврейських громадських організацій, які влітку 1917 р. утворили «Єврейську культурну лігу». За її підтримки відкрилися єврейські гімназії у

Вінниці, Полтаві та інших містах, початкові і середні школи в ряді населених пунктів Київщини, Волині, Катеринославщини та інших регіонах.

Не залишалися осторонь справи розбудови національної освіти і державні інституції. Уряд Української держави профінансував роботу ряду єврейських гімназій, семінарій, учительських курсів і, звичайно ж, загальноосвітніх шкіл. Держава взяла на себе видання відповідної навчальної літератури, методичне забезпечення шкіл. Як результат, наприкінці 1918 р. в Україні діяло близько 2,8 тис. єврейських початкових шкіл і 700 класів в українських або російських школах, 30 середніх загальноосвітніх шкіл, декілька десятків технічних училищ, п'ять учительських семінарій [47, с. 97].

Водночас, уряд Гетьманату переймався і забезпеченням навчальних закладів національних меншин учительськими кадрами. Зокрема, відкрились курси підготовки вчителів для шкіл єврейської і польської національних меншин. На їх функціонування Українська Держава асигнувала близько 113 тис. крб. При університетах відкривалися єврейські й польські кафедри [78, с. 224].

Таким чином, незважаючи на те, що інші народи на території України втратили національно-персональну автономію, вони зберегли значні права в освітній сфері. Як і в попередній період, найширшими можливостями скористалися єврейська та польська національні меншини, яким вдалося розширити мережу народних шкіл, вищих навчальних закладів, організувати курси підготовки вчителів тощо.

Поряд із освітніми проблемами поставало питання підтримки і розвитку вітчизняної науки. Ідея створення вищої наукової інституції була сформульована ще в період Центральної Ради серед членів Українського наукового товариства в Києві, але довести її до логічного завершення не вдалося. Лише наприкінці правління Гетьманату було реалізоване завдання утворення Української академії наук (УАН). Міністр освіти і мистецтва М. Василенко у пояснювальній записці до законопроекту про започаткування академії наголошував, що утворення Академії наук викликано не лише суто

науковими інтересами, а й міркуваннями величезної національної та державно-економічної ваги, поглибленням національної свідомості українського народу [8, с. 153].

Протягом трьох місяців (від середини липня до середини вересня 1918 р.), за підтримки профільного міністра М. Василенка, працювала спеціальна комісія. Результатом її роботи став законопроект про створення Української академії наук. 14 листопада 1918 р. цей проект був ухвалений П. Скоропадським. 24 листопада цього ж року, відбулося відкриття УАН. Перший її склад становили 12 членів з призначення гетьмана. 27 листопада 1918 р. відбулися перші вибори президента Української академії наук. На цю посаду було обрано професора В. Вернадського, а на посаду неодмінного секретаря – професора А. Кримського [59; 78, с. 225].

Українська академія наук у своєму складі мала цілу низку науково-дослідних інститутів і установ. Серед їх числа були ботанічний і акліматизаційний сади, національна бібліотека, інститут фізики, інститут демографії, інститут прикладної механіки та ін. УАН і всі її структурні підрозділи перебували на фінансування за рахунок державних коштів. Також мали виділятися фінанси на науково-дослідну роботу, обладнання та ін. [89, с. 27].

Як бачимо, у віданні академії наук була Національна бібліотека Української Держави. У ній, згідно з законом від 2 серпня 1918 р. про утворення фонду національної бібліотеки, мали б бути зібрані усі друковані і рукописні пам'ятки. У листопаді 1918 р. тимчасовим комітетом, який займався створенням бібліотеки, складено план організації Національної бібліотеки. Через те, що широка публіка трактувала слово «національна» в назві бібліотеки, як «націоналістична», спільне зібрання Академії наук 3 травня 1919 р. затвердило постанову тимчасового комітету для заснування Національної бібліотеки про зміну назви на Всенародну бібліотеку України. Станом на 1919 р. Всенародна бібліотека України розпоряджалася книгозбіркою до 300 тис. томів. Протягом перших двох років Всенародна

бібліотека не мала сталого приміщення і змушена була вісім разів переселятися з місця на місце. Тільки в другій половині 1920 р. Всенародна бібліотека України дістала частину будинку колишньої 1-ї гімназії для свого приміщення [81, с. 479].

Бібліотечна справа підтримувалась Гетьманатом і фінансово. Так, наприкінці липня, а потім і в жовтні 1918 р., на добудову бібліотеки в Київському університеті урядом було надано 500 тис. і 300 тис. крб. відповідно. Близько 13,5 тис. крб. виділено громадській бібліотеці в Харкові [83]. Таким чином, розвиток бібліотечної справи відбувався паралельно з розбудовою українських університетів та сприяв покращенню умов навчання в них.

Разом із тим освітнє життя стикалося з багатьма проблемами. Сільські школи працювали з перебоєм, а установи позашкільної освіти майже цілковито припинили своє існування. У той час згоріло або розграбовано багато великих бібліотек у панських маєтках, зовсім знищені бібліотеки великого значення – С. Пономарева на Чернігівщині, В. Горленка на Полтавщині, Г. Тарновського в Києві та ін. Тяжкі матеріальні умови життя, що настали внаслідок громадянської війни, а також засилля більшовиків примусили багатьох власників великих бібліотек до продажу своїх фондів у цілості чи частками. Головним покупцем приватних бібліотек була тоді Всенародна бібліотека України [81, с. 481]. Загалом, за ініціативи і підтримки гетьмана постали Український історичний музей, Державний український архів, уже згадана Українська національна бібліотека та багато інших культурно-освітніх закладів і установ.

Досить активно розвивалася видавнича справа, хоча гетьманський уряд асигнував на видання підручників лише 2 млн. крб. замість тих 10 млн., що їх визначив проект міністра освіти УНР В. Прокоповича. Незважаючи на це, в Українській Державі спостерігалось значне зростання кількості періодичної преси. Українська преса в 1918 р. налічувала 83 періодичних органи, а книжкова продукція виявилася у виданні 1 084 назв українською мовою, 386 російською, 56 – іншими мовами, всього 1 525 назв книжок. Крім того, було

видано шкільних підручників для середніх і початкових шкіл відповідно 345 тис. і 1,62 млн. екземплярів [79]. Таким чином, розвиток видавничої справи був на високому рівні. Створювалися нові видавничі об'єднання, випускалася велика кількість навчальних та художніх книг, газет, що більшою мірою забезпечувало попит та підвищувало рівень освіченості населення.

Отже, поряд із початковою та середньою школою великої підтримки набуло реформування вищої освіти, якій в часи Гетьманату надавалося пріоритетне значення. Були засновані нові навчальні заклади, вводилися додаткові кафедри у вже існуючих вишах. Розвивалася дошкільна та позашкільна освіта, у покращенні яких ключову роль відігравали органи місцевого самоврядування, національно-культурні та громадські організації. Менш відчутними були дії у сфері професійної освіти, які не просунулися далі суто декларативних рішень. Хоча Гетьманат і скасував національно-персональну автономію меншинам, проте вони зберегли широкі освітні та культурні права. Особливо активно свою національну ідею в освітній сфері захищали поляки та євреї. Проте найбільшою заслугою гетьмана П. Скоропадського було заснування Української академії наук, що стало символом престижу національної культури. Таким чином, незважаючи на більш чи менш успішні дії Гетьманату в різних сферах, уряд Української Держави намагався охопити своїм впливом та реформувати усі галузі освіти, науки й культури.

Можна сказати, що характеристика основних напрямків діяльності гетьманського уряду у царині освітньо-культурного життя показує її спорідненість і спадкоємність з політикою Центральної Ради. Уряд Гетьманату П. Скоропадського також прагнув поширення української мови, реформування освітньої системи, збільшення обсягів видавництва української книги і періодики, розвиток бібліотечної справи, науки, музичного й образотворчого мистецтва тощо. Аналогічні проблеми намагалася вирішити й Центральна Рада. Зокрема, значну увагу вона приділяла відродженню української мови.

Одним із основних завдань Міністерства народної освіти стало завершення «українізації» освітніх закладів України. Початкові школи уряд перевів на українську мову викладання. Середні міські гімназії залишилися російськомовними, але в них, як обов'язкові для вивчення, запроваджено державну мову та українознавчі дисципліни. Усі нові гімназії засновувалися лише як українські. Аналогічного підходу дотримувався гетьманський уряд і в галузі вищої освіти, якій надавалося пріоритетне значення. Були засновані нові вищі навчальні заклади, реформувалися вже існуючі, створювалися кафедри українознавства при університетах тощо. Важливою заслугою Гетьманату було заснування Української академії наук. Ця подія мала не лише наукове, але й велике національне та державне значення, адже підкреслювала самобутність нашого народу та підвищувала престиж української науки на міжнародній арені.

Таким чином, незважаючи на проблемні моменти, оцінюючи діяльність гетьмана та його уряду у царині національно-культурної політики можна сказати, що вона здійснювалася послідовно і проводилася у загальному контексті завдань зміцнення незалежності України.

РОЗДІЛ 4

НАЦІОНАЛЬНА ОСВІТА В ПЕРІОД ДИРЕКТОРІЇ УНР

(II пол. ГРУДНЯ 1918 р. – ЛИСТОПАД 1920 р.)

4.1. Формування засад освітньої політики

У середині грудня 1918 р. відсторонивши гетьмана П. Скоропадського від управління державою, до влади приходить Директорія УНР. У надзвичайно складних внутрішньополітичних умовах, перебуваючи весь час у стані війни, вона продовжувала лінію попередників, спрямовану на розвиток національної школи, доступної для широких верств населення. Питання розвитку національної освіти були надзвичайно важливими у внутрішній політиці Директорії, тому їх реалізація посідала одне з провідних місць у політичному та культурному житті держави.

За час існування Директорії змінилось кілька урядових кабінетів, а разом з тим і керівників Міністерства освіти. Так, з 26 грудня 1918 р. до 6 січня 1919 р. обов'язки міністра освіти виконував П. Холодний. З 6 січня по 16 квітня 1919 р. міністром освіти був І. Огієнко, з 25 квітня по 25 липня 1919 р. на цій посаді працював А. Крушельницький, а з 27 серпня 1919 р. по 25 травня 1920 р. – Н. Григоріїв. Під час еміграції Директорії Міністерство народної освіти знову очолив П. Холодний. Часті зміни урядових кабінетів посилювали політичну нестабільність у державі і заважали формуванню сталого корпусу досвідчених урядовців. Хоч основним ядром Міністерства освіти залишалися працівники, які були в ньому не лише за гетьмана П. Скоропадського, а ще й за часів Центральної Ради. Це такі, як П. Холодний, І. Огієнко, А. Лещенко, О. Музиченко, С. Русова та інші, що й давало змогу продовжувати здійснювати реформаторські ідеї, започатковані попередниками [4, с. 81-82].

У Міністерстві освіти була відновлена робота комісій у справі єдиної школи та всенародного навчання, а також попередні органи управління освітою, що їх скасував Гетьманат, та розроблялася ціла низка нових законопроектів. За часів Директорії знову настав період контакту і

співробітництва влади з українськими вчителями. У січні 1919 р. у Києві відбувся з'їзд делегатів Всеукраїнської учительської спілки, що ухвалив подати до Директорії меморандум, в якому вчителі висловили підтримку новому уряду, на шляху реформування і розбудови шкільної системи, яку буде здійснювати влада [64, с. 121-122].

Як і її попередники, Директорія досить відповідально відносилась до освітньої галузі. Керуючим освітньою сферою було призначено Є. О. Щирицю, який одразу взявся за вирішення нагальних проблем.

На думку уряду, не правильним було рішення Гетьманату про ліквідацію губернських, повітових і міських шкільних рад. Тому, своїм рішенням Директорія скасувала структуру, створену в часи Української Держави і відновила ту, яка діяла за Центральної Ради. Таким чином, знову почали діяти Київська, Харківська, Херсонська і Одеська губернські шкільні ради. Відновили роботу і міські шкільні ради, які склалися із п'ятнадцяти осіб [67, с. 23; 81, с. 482].

Найвідповідальнішою роботою, що нею займалося в той час Міністерство освіти, було розроблення в остаточній редакції проекту програми єдиної школи. Міністерство освіти утворило спеціальну комісію із 28 осіб, до якої увійшли, як представники Наддніпрянської України, так і Західної. Очолив її П. Холодний. Комісія виробила проект програми для єдиної основної школи та колегій. Міністерство освіти профінансувало видання даних програм, щоправда програму для колегій не встигли надрукувати [68, с. 12].

Відповідно до проекту, єдина школа, яку повинні проходити усі діти, складалася з двох циклів – основної школи та колегії. Перша з-них, в свою чергу, складалася з двох ступенів – молодшої та старшої основної школи. Навчання в основній школі мало тривати протягом восьми років. У колегії тривалість навчання здійснювалась протягом чотирьох років. Єдина школа проголошувалася загальноосвітньою. Що стосується професійної школи, то вона відділялась від загальноосвітньої і існувала за межами неї. Єдина школа, крім того, визначалася школою виховною, бо наука в ній проголошувалася

засобом виховання, та діяльною, бо при навчанні того чи іншого предмета використовувався дієвий принцип [81, с. 483].

Колегія, за проектом єдиної школи, будувалася в декількох варіантах, відповідно до нахилів дітей або умов, в яких вони живуть. Так, діти, що більше цікавилися гуманістичними науками, мали відвідувати гуманістичний відділ колегії, а ті, що мали нахил до реального знання – реальний відділ колегії. Можна було підбирати природничі дисципліни сільськогосподарського характеру для шкіл в районах переважання сільського господарства, а економічні дисципліни вводити для шкіл в районах широких торговельних оборотів тощо. Так утворювалися сільськогосподарський, економічний та інші відділи колегії. Якби навчальні предмети не входили в той або інший варіант колегії, вони мали бути так скомпоновані, щоб після закінчення колегії учні мали розвиток не нижче певного рівня, однакового для всіх [82, с. 130-131]. Таким чином, завершення проекту програми єдиної школи, розробку якого було розпочато ще в період Центральної Ради, було дуже важливим, адже він створив єдині умови існування школи в державі та заклав основоположні ідеї будівництва шкільної освіти.

Не менш важливим було питання про управління освітою в центрі та на місцях. 29 січня 1919 р. Трудовий конгрес у Києві утворив культурно-освітню комісію, до якої увійшли 10 делегатів. Головою комісії обрано Є. Вирового, учителя катеринославської комерційної школи. Головна справа, що її провела комісія – це розгляд законопроекту про управління освітою в центрі і на місцях.

24 лютого 1919 р. у Рівному Директорія затвердила закон про управління освітою. Згідно з законом управління народною освітою децентралізується, а саме передається колегіальним органам з представників трьох елементів – землі (представники місцевого самоврядування), влади (комісар народної освіти) та вчителів (виборні члени вчительських спілок). Також, згідно закону, при Міністерстві освіти мала бути утворена Головна шкільна рада в складі 21 члена як дорадчий орган [79]. Отже, заснування шкільних рад при земствах та введення в шкільні управи членів земських управ мало на меті міцно поєднати

шкільне управління з місцевим самоврядуванням. З іншого боку, введення комісарів освіти до складу членів шкільних управ і призначення їх головами тих управ давало Міністерству освіти можливість мати постійний контроль над місцевими освітніми установами.

У часи Директорії УНР дуже гостро стояло питання забезпечення шкіл кваліфікованими учителями. Головними причинами їх нестачі було розширення шкільної мережі та збільшення кількості навчальних комплектів, а також призив учителів-чоловіків до української армії. Тому виникала потреба заміщення вакантних посад навіть такими особами, які не мали відповідної педагогічної освіти. Також бували випадки, коли один і той же учитель викладав українську, німецьку і латинську мови, тобто мав значне навчальне навантаження. Особливо велика була нестача учителів українознавства. В учительському середовищі того часу з'являється новий термін «замісники», тобто ті новопризначені учителі, що прийшли працювати до школи замість призованих до армії. За неповними даними у восьми повітах Волині таких було 419, у чотирьох повітах Херсонщини – 344, у чотирьох повітах Катеринославщини – 154, у чотирьох повітах Чернігівщини – 116 і в п'яти повітах Полтавщини – 142 [4, с. 88]. Кадрові проблеми значною мірою впливали на якість викладання навчальних дисциплін.

У зв'язку з цим, Міністерство освіти на чолі з І. Огієнком розробило ряд законопроектів з питань підготовки педагогічних кадрів. Було акцентовано увагу на підготовці вчителя початкової школи. Для цього планувалось відкрити 28 семінарій, 8 з яких повинні були розпочати діяльність уже з 1 січня 1919 р., а 20 – з 1 липня 1919 р. На разі постало питання організації тимчасових педагогічних курсів для вчителів початкових шкіл. Дії Міністерства освіти були спрямовані й на підготовку педагогічних кадрів для вищих початкових шкіл, кількість яких зросла удвічі. Поряд з цим намічалось відкриття ряду вчительських інститутів. Одночасно планувалось здійснювати підготовку вчителів з українознавства для шкіл всіх типів (організація літніх трьохмісячних курсів українознавства), підвищення кваліфікації вчителів (літні

курси для вчителів), підготовку науково-педагогічних кадрів для «вчительських шкіл» (інструкторів шкільної справи і т. д.), організацію педагогічних бюро, музеїв, районних бібліотек, відкриття при університетах та вищих курсах педагогічних семінарій та кафедр педагогіки, організацію психологічного інституту й т. ін. [42, с. 14]. Не дивлячись на те, що вищезазначені урядові постанови було покладено в основу розроблених урядом Директорії законопроектів, вони залишились нереалізованими з причини зміни влади.

На законодавчому рівні, в січні 1919 р. прийнято рішення про збільшення фінансової підтримки учителів початкових шкіл, а саме, річне утримання учителів визначено в 3 600 крб., законовчителів 420 крб. за кожний шкільний комплект [64, с. 76]. Таким чином, розбудова національної системи освіти та збільшення кількості навчальних закладів вимагало кваліфікованих педагогічних кадрів. Отже, завдання підготовки нових працівників освіти були надзвичайно актуальними, проте більшість із них не вдалося реалізувати через несприятливу політичну ситуацію в країні.

За Директорії почало проявлятися нове піднесення позашкільної освіти. На другому депутатському з'їзді Всеукраїнської учительської спілки в січні 1919 р. рішуче поставлено питання про всенародне позашкільне навчання. Ще у 1918 р. в населених пунктах почали створюватися Народні Доми, на які була покладена функція центрів культурно-масової, зокрема і освітньої роботи. Їх діяльність, разом із іншими заходами влади сприяли боротьбі з безграмотністю, зростанню загального культурного рівня серед громадян, які відвідували позашкільні заклади освіти [64, с. 77; 67, с. 28].

Важливе місце в системі освіти відводилось владою і освіті для дорослих. На початку 1919 р. у Кам'янці-Подільському за активного сприяння та підтримки освітянської громадськості було відкрито 1-у українську гімназію для дорослих. У квітні місяці 1919 р. вона отримала статус університетської гімназії. Перший випуск слухачів відбувся у липні 1920 р. [42, с. 15]. Незважаючи на те, що країна перебувала в стані війни, місцеві органи влади,

громадські та культурні установи намагалися організовувати позашкільні заклади, які б забезпечували освітою не лише дітей шкільного віку, але й доросле населення.

Не менше за своїх попередників уряд Директорії приділяв увагу розвитку освіти національних меншин. Ідея поділу шкіл між найбільшими національними осередками, що мешкали на території України, і навчання в них рідною мовою виникла ще за часів Центральної Ради. За Директорії до цієї ідеї повернулись знову. Уряд намагався вирішити проблему мови викладання у школах різних національностей, що проживали на Україні. А разом з тим вирішувалось би питання «українізації» основної маси середніх шкіл. Адже 75% населення становили українці, тому відповідно така ж кількість шкіл повинна була перейти на викладання українською мовою. Хоч була надана можливість росіянам, євреям і полякам створювати школи з рідною мовою навчання, планувалось також, що в усіх національних школах будуть вивчатись українознавчі предмети: українська мова і література, історія та географія України [4, с. 96].

З приводу цього М. Й. Марущак наголошує, що в умовах громадянської війни уряд намагався проводити політику так, щоб національні меншини лояльно ставилися до політики Директорії і в складних умовах громадянської війни та боротьби за розбудову незалежної української держави не ставали в опозицію. С. Петлюра, дотримуючись принципу соціальної рівності, дозволив євреям обіймати високі посади в українському уряді, видав наказ приймати єврейських дітей до офіцерської школи тощо. Водночас, уряд Директорії намагався зупинити хвилю єврейських погромів, що з новою силою сколихнула територію України [46, с. 66; 66, с. 85].

Таким чином, незважаючи на ту складну ситуацію, що склалася на території України в період визвольних змагань, в освіті національних меншин відбулися значні динамічні зрушення. За підтримки місцевих органів влади громади створили розгалужену мережу початкових та середніх навчальних

закладів, задовольнивши, в певній мірі, освітні потреби національних меншин. Найбільше своїми можливостями скористалася єврейська спільнота.

Для успішного впровадження «українізації», і взагалі існування навчальних закладів, необхідно було забезпечити їх навчальною і методичною літературою, обладнанням і реманентом. На це Міністерство народної освіти звертало окрему увагу, виділяючи необхідні для цього кошти. Так, Директорією УНР на державному рівні було прийнято рішення про направлення на видавничу справу 50 млн. крб. Причому одразу було виділено 30 млн. крб. [64, с. 114]. Це були чималі кошти, які мали піти на видавництво підручників для усіх типів шкіл, однак Міністерству освіти самотійно з таким об'ємом роботи впоратися було складно. Виникали труднощі не лише з друкуванням великої кількості підручників, але і в забезпеченні папером, друкарському обладнанні тощо. Враховуючи таку ситуацію, профільне міністерство звернулося до місцевих органів влади, «Просвіт», приватних видавництв та ін., допомогти у вирішенні згаданих проблем, беручи на себе фінансові витрати [53, с. 73].

Особливо активну участь у виданні підручників взяло видавництво «Дністер» з Кам'янця-Подільського та видавництво «Наука» з Вінниці. Ними були надруковані книги з хімії, електротехніки, арифметики, всесвітньої історії, різна методична і художня література тощо.

Для систематизації і структурування наукової і художньої літератури, за сприяння Міністерства освіти і авторитетних педагогів, було створено 10 предметних комісій. Вони зайнялися укладанням показчиків літератури та розробленням методичних рекомендацій для вчителів по її використанню. На роботу цих комісій виділялось близько 120 тис. крб. [53, с. 75; 81, с. 486].

Крім згаданих заходів були й інші: здійснені опитування про потреби шкіл в підручниках і яких; проведені конкурси на написання і видання шкільних підручників; контроль відповідними інстанціями за належною якістю друкованої продукції та ін. Як бачимо, Міністерство народної освіти приділяло даному питанню надзвичайну увагу.

Разом із тим, зростання антиукраїнської активності і ослаблення Директорії у 1919 р. вплинуло на процес «українізації» та кількість україномовної друкованої (книжкової) продукції, хоча попит на неї був значний. Так, за 1919 р. всього в Україні було видано 1414 назв книжок, із яких українською, російською та іншими мовами відповідно 665, 726 і 23 назви [40, с. 110]. Ці цифри свідчать, що в порівнянні з попереднім періодом, кількість україномовної книжкової продукції почала зменшуватися.

На підтримку вітчизняної освіти і видавництва, за кордоном також організовувались українські видавництва, які видавали як навчальну літературу для освітніх закладів, так і художню українських авторів, літературу яка пропагувала і ознайомлювала з Україною. Зокрема діяли такі видавництва як «Всесвіт», «Дзвін», «Українська школа» та ін. [4, с. 92; 53, с. 76].

Як уже зазначалось, Директорія ухвалила план і асигнувала на початок видавничої роботи 30 млн. крб., а також утворила окреме Міністерство преси і пропаганди, що повинне було сприяти розвитку української літературної творчості та поширенню літературної продукції. У 1920 р. Міністерство освіти організувало спеціальну педагогічну місію у Відні, що мала налагодити справу друку шкільних підручників та закупівлю шкільного приладдя для шкіл усіх типів в Україні. Як наслідок, за 1919 р., разом і УНР і за кордоном, видано 1450 назв друкованої продукції. У 1920 р. таких було 1350. Загальний їх тираж становив майже десять мільйонів примірників [70, с. 95]. Отже, у період існування Директорії, у видавничій справі Міністерство освіти розробило державний план видавництва для забезпечення підручниками і книгами усіх шкіл і установ позашкільної освіти, хоча всі плани втілити в життя й не вдалося.

Таким чином, Директорії судилося очолити Українську Народну Республіку в тяжкі політичні часи, коли країну охопила громадянська війна та іноземна інтервенція. Новий уряд в освітній сфері намагався продовжувати політику Центральної Ради та Гетьманату П. Скоропадського, проте з певними змінами. Загальноосвітня школа проголошувалася вільною та обов'язковою для

всього населення держави. У сфері управління освітою визначався принцип децентралізації, відновлювалися губерніальні шкільні ради та управи. Надзвичайно великою заслугою Міністерства народної освіти була розробка проекту єдиної національної школи, за якою остання поділялася на основну школу та колегію. Проект дав змогу будувати систему освіти по всій території держави за єдиними стандартами.

Розбудова широкої шкільної мережі поставила на порядок денний питання підготовки кваліфікованих педагогічних кадрів. Для вирішення цієї проблеми планувалося відкрити педагогічні інститути та курси перепідготовки вчителів. Проте не всі плани в цій сфері були реалізовані. Була розширена мережа позашкільних закладів, які б забезпечували освітою не лише дітей шкільного віку, але й дорослих. Це дало можливість підвищити освітній рівень населення різного віку. Необхідною умовою успішного функціонування навчальних закладів було забезпечення їх навчальними підручниками та посібниками. У зв'язку з цим утворено ряд нових видавництв, які повинні були забезпечити навчальні заклади шкільною продукцією, що їм більшою мірою вдалося. Таким чином, незважаючи на складну політичну ситуацію, Директорії УНР вдалося внести позитивні зрушення практично в усі освітні сфери.

4.2. Розбудова системи освіти та продовження «українізації»

Важливим завданням уряду Директорії було реформування освітньої системи, яка б задовольняла потреби у кваліфікованих працівниках різних державних секторів. Також, продовжуючи політику попередніх урядів, Рада Народних Міністрів намагалася підвищити престиж української мови в усіх державних сферах, у першу чергу в освітній. Політика «українізації» супроводжувала розбудову всіх ланок національної освіти – від початкової до вищої.

Так, Міністерство народної освіти 1 січня 1919 р. видало наказ про навчання українською мовою у школах усіх рівнів. Навчати іншою мовою

можна було лише в окремих випадках. Цикл українознавчих дисциплін залишався незмінним. Українська академія наук переводила своє діловодство на українську мову [39, с. 186].

Для визначення перспектив створення національної системи освіти та її «українізації» у січні 1919 р. було скликано з'їзд директорів українських гімназій. Для вироблення порядку денного та підготовки матеріалів з'їзду було створено організаційний комітет. До його складу входили: директор департаменту середньої школи А. Синявський, директори Київських гімназій: третьої – І. Власенко, четвертої – М. Пирогів, п'ятої – К. Пілінський. З'їзд проходив 10-14 січня 1919 р. і на ньому були присутні представники з 50 населених пунктів України [4, с. 89].

На основі інформації з місць можна було судити про основні проблеми, що були в роботі українських гімназій. Основною перешкодою в їх діяльності була відсутність майже в усіх українських школах свого власного приміщення. Тому навчальний процес у них проходив у другу зміну, а в першу навчались учні російських шкіл, яким належали приміщення. У їх розпорядженні було все обладнання, кабінети, бібліотеки.

Значною проблемою в роботі українських гімназій були також фінансові питання. Частина шкіл існувала за рахунок коштів місцевого самоврядування, а із зростанням інфляції їх катастрофічно не вистачало.

13 січня 1919 р. на з'їзді виступив міністр народної освіти І. Огієнко. Він зосередив увагу на завданнях формування національної системи шкільної освіти. Основними з них були: необхідність розробки навчального плану та програм, які б відповідали новим умовам шкільного життя; вивчення в усіх типах шкіл українознавчих дисциплін; середня школа повинна була стати доступною для усіх верств населення; українські школи повинні бути забезпечені власним приміщенням, а також кваліфікованими учителями; покращення матеріального стану учителів. Міністр попросив присутніх обговорити ці питання та запропонувати, які заходи в реформуванні освіти повинні здійснюватись першочергово [92, с. 110].

Подальшу роботу з'їзд продовжував у чотирьох комісіях: навчання і виховання, помешкання і бурси (гуртожитки), підручники і приладдя та проблеми матеріальної допомоги недержавній українській середній школі.

За результатами роботи комісій та загальних засідань з'їзду було прийнято вісім постанов, в яких визначені основні перспективи розвитку української середньої школи. У постанові «Про навчання і виховання» йшлося про утворення єдиної національної, демократичної, автономної української школи, в якій би учні змогли навчатися від нижчої до вищої школи без жодних перепон. Держава повинна встановлювати програмовий мінімум, виконання якого повинні обов'язково дотримувались у школах протягом повного курсу навчання. Поряд із гуманітарними та математичними навчальними дисциплінами в школах повинні вивчати місцевий матеріал, пов'язаний із розвитком природничих, економічних та історичних аспектів. У всіх класах середніх шкіл потрібно збільшити обсяг часу для вивчення рідної мови і літератури. Було також ухвалено при Міністерстві народної освіти утворити комісію для розробки шкільних типових навчальних планів та програм з короткими методичними рекомендаціями до них [4, с. 80-81].

Щодо шкільних приміщень було вирішено, що всі українські середні державні школи повинні бути забезпечені власними приміщеннями. Знову, як і за часів Центральної Ради, повернулись до ідеї поділу існуючих навчальних приміщень і всього майна державних шкіл між національними школами. З цією метою виникла необхідність створення при Міністерстві освіти окремого підрозділу. Крім того, було запропоновано державним органам, незважаючи на складність військової і економічної ситуації, використовувати шкільні приміщення тільки за їх прямим призначенням. А будівлі, зайняті для військових потреб, повинні бути терміново звільненими. Рекомендувалось при кожній українській державній середній школі влаштовувати бурси (гуртожитки) за державний кошт. Це б давало змогу розширювати число учнів українських шкіл за рахунок дітей сільської місцевості, де такі школи були відсутні.

Отже, на з'їзді діячів середньої школи його учасники з'ясували стан справ в українській школі та обговорили перспективні напрямки реформування шкільної освіти. Наголошувалось, що новоутворені українські школи були в значно гіршому становищі, ніж школи, що існували раніше і які продовжували навчання російською мовою. Тому учасники з'їзду запропонували ряд важливих змін, як в системі навчання і виховання, так і в матеріальному утриманні системи шкільної освіти. Уряд Директорії та Міністерство народної освіти намагались встановити тісні зв'язки з керівниками та авторитетними діячами української школи для визначення основних напрямків її реформування. А «українізація» школи стала головним напрямком у цих перетвореннях.

Таким чином, одним з головних напрямків реформування шкільної освіти за часів Директорії було впровадження української мови в навчальний процес. Наказом міністра народної освіти І. Огієнка від 30 січня 1919 р. було визначено, що українська мова має стати мовою викладання в усіх школах України [4, с. 83].

Невдовзі, 5 лютого 1919 р., за підписом міністра І. Огієнка була підготовлена інструкція для губернських і повітових комісарів освіти по впровадженню в життя наказу Міністерства народної освіти від 30 січня 1919 р. щодо викладання українською мовою всіх навчальних предметів у школах [7, с. 262].

За інструкцією при губернських та повітових комісаріатах освіти створювались спеціальні комісії для розгляду заяв учителів, що з певних причин не зможуть викладати в школі українською мовою. Ці комісії очолювались комісарами освіти, а там, де вони були відсутні, – головами шкільних рад. До їх складу входили також представники від місцевих філій національного союзу, учительської спілки, народної управи, міського самоврядування, місцевої «Просвіти» та представники різних типів шкіл. Рішення комісії були правомірними за умов присутності на її засіданні більшості членів і обов'язково її голови. Розглядаючи заяви, комісія повинна

була звернути увагу на такі питання: скільки років викладач проживає на Україні і скільки років учителює, чи був на курсах та в який строк зможе перейти на викладання українською мовою. Дозвіл на ведення навчальних занять іншою мовою мав силу лише до кінця поточного навчального року, тобто до 1 липня 1919 р. [91, с. 183]. Варто підкреслити, що видання як наказу, так й інструкції Міністерства освіти було пов'язано з тим, що здебільшого у середніх школах частина учителів не бажали переходити на викладання українською мовою. Тому з метою встановлення більш чітких умов та термінів переходу всіх учителів на викладання навчальних дисциплін державною мовою здійснювались подібні заходи.

Здійснюючи практичні кроки з «українізації» початкових шкіл департаментом нижчої початкової освіти, яким керував професор А. Лещенко було розроблено тимчасові навчальні плани та програми. Особлива увага була звернена на вивчення рідної мови. Вважали, що вона мала найбільший вплив на виховання дітей. Нові програми шкіл були складені відповідно до вимог нової національної школи і уже в травні 1919 р. розсилались міським та повітовим органам освіти.

Нижчі початкові школи мали найбільш поширену мережу по усій території України, їх кількість за час революції значно зростає. За підрахунками С. Сірополка нижчих початкових шкіл у 1918–1919 н.р. налічувалось 46 711 [81, с. 484]. Саме у цьому найбільш поширеному типі навчальних закладів було успішно проведено «українізацію». Про це свідчить звіт про роботу департаменту початкової школи, датований вереснем 1919 р. У ньому говорилося, що при допомозі місцевого самоврядування і населення України перехід на викладання українською мовою нижчих початкових шкіл «зроблено досить легко» [4, с. 86]. У цих школах вивчались також і предмети українознавства. Таким чином, «українізація» в нижчій початковій школі була найуспішнішою та призвела до позитивних результатів без значних ускладнень.

Найбільш складно проходила «українізація» середніх загальноосвітніх шкіл, тобто гімназій та реальних шкіл. Проте і в даному напрямку, робота

проходила ефективно. Середня школа все більше була зорієнтована на український вектор розвитку. Загальна їх чисельність за роки революції зросла більше ніж на половину. Усього на початок 1919 р. в Україні нараховувалось 1 043 середні школи [81, с. 484-488].

Проте на шляху «українізації» цих шкіл доводилось долати найбільше перешкод. Тому Міністерство освіти намагалось допомогти учням та учителям у якомога скорішому переході на навчання українською мовою. Так, у зв'язку з введенням з січня 1919 р. обов'язкового навчання українською мовою Міністерство освіти запропонувало керівникам шкіл здійснити ряд заходів, які б допомогли учням успішно перейти на навчання рідною мовою. На перших порах (протягом півріччя) учні могли відповідати на заняттях мовою, яку вони знали краще. У ході першого року навчання письмові вправи з різних навчальних дисциплін потрібно було виконувати українською мовою, але допущені граматичні помилки не впливали на оцінку письмової роботи [4, с. 87]. Отже, розбудова середніх шкіл була надзвичайно активною, з'явилася значна кількість нових навчальних закладів. Крім того, одним з позитивних досягнень «українізації» середніх шкіл стало запровадження обов'язкового вивчення українознавчих дисциплін у всіх без винятку школах.

Подібні реформи проводилися і у вищій початковій школі. На 1 листопада 1918 р. в Україні було 1162 вищі початкові школи, з них 1 069 утримувалися за державні та 93 – за місцеві кошти [81, с. 484-486]. «Українізація» їх проводилась планомірним шляхом введення до навчальних планів українознавчих дисциплін та обов'язкового навчання українською мовою перших класів. Повністю українськими вважали ті вищі початкові школи, що розпочали свою роботу у період революції, тому що однією з умов їх відкриття було те, щоб процес навчання у них здійснювався українською мовою. Отже, Міністерство народної освіти зробило рішучі кроки з «українізації» загальноосвітніх шкіл. Були видані наказ та інструкція про перехід на навчання українською мовою, а також обов'язкове вивчення українознавчих дисциплін. Але на шляху їх практичної реалізації зустрічалося

багато перешкод, як з боку російськомовних учителів, так і батьківських організацій та деякої частини учнів. Тому керівництву освітніх установ різних рівнів доводилось шукати шляхи їх подолання.

Не маючи можливості проводити «українізацію» шкіл по усій території України, Міністерство народної освіти намагалось проводити рішучу дерусифікацію навчальних закладів. У вересні 1920 р. був розроблений проект закриття російських вищих та середніх навчальних закладів і переведення їх на викладання українською мовою [87, с. 198]. Кількість російських середніх шкіл повинна була залишитись такою, що відповідала б процентному співвідношенню російського населення в Україні. Педагогічні колективи шкіл, що закривались, автоматично переходили до штату нових українських шкіл. Протягом одного року учителям дозволялось проводити заняття російською мовою за умов обов'язкового переходу через рік на викладання українською мовою. Але ці намагання були лише декларативними і не були втілені у життя.

Багато уваги Директорія приділяла справі вищої освіти. При Міністерстві було організовано окремий департамент вищої школи, а також Раду в справі вищої школи, розпочато розроблення проектів утворення нових українських вищих шкіл [64, с. 76]. Директорія передбачала до осені 1919 р. відкрити дев'ять нових інститутів. Однак складне внутрішнє і зовнішнє політичне становище завадили це зробити.

Не достатня кількість вищих навчальних закладів, спонукала продовжувати практику відкриття народних університетів. Так, восени 1919 р. народні університети розпочали свою діяльність у Кам'янці-Подільському та Вінниці [58, с. 82]. Незважаючи на те, що вищій освіті надавалося важливе значення центральними органами влади, проте більшість їх рішень залишалися декларативними. В цей час відкриттям нових університетів займалися громадські та культурні установи, а також свідомо українська інтелігенція.

Загалом за період національно-демократичної революції в «українізації» загальноосвітніх шкіл було досягнуто значних успіхів. Нижча початкова школа в основному стала українською. У вищих початкових школах навчання перших

класів проходило українською мовою та вивчалися українознавчі дисципліни. Дві третини цього типу шкіл, тобто ті, які були відкриті у період революції, здійснювали навчання українською мовою. У загальноосвітніх середніх школах процес «українізації» мав також позитивні зрушення. В усіх цих школах вивчався обов'язковий курс українознавчих дисциплін, а у 138 з-них навчальний процес здійснювався українською мовою. Це і є підтвердженням того, що за період революції відбулись значні зміни в «українізації» системи шкільної освіти.

За короткий революційний період школа пройшла шлях від мовної «українізації» навчального процесу до широкого запровадження в освіту всіх рівнів українознавчих дисциплін. І хоча до повного розв'язання освітньої проблеми в цьому напрямі було ще далеко, те, що було зроблено в справі національного реформування освіти безперечно стало визначальним чинником для національно-культурного відродження України.

Таким чином, у процесі культурно-освітньої роботи українського населення, зростала національна свідомість нашого народу, який намагався досягнути найвищу мету – державність. В освітній політиці Директорія мало в чому відходила від ключової лінії, закладеної Центральною Радою та Гетьманом П. Скоропадського. Українська школа була проголошена загальнообов'язковою та доступною для всіх прошарків населення. У сфері управління освітою запроваджувався принцип децентралізації. Міністерство народної освіти опікувалося розбудовою всіх ланок шкільної освіти – від початкової до вищої, за основу беручи принцип «українізації». Натомість розбудова вищої школи відбувалася переважно за сприяння свідомої української інтелігенції. Широко розповсюджувалися позашкільні освітні установи, що були покликані задовольняти освітні потреби не лише школярів, але й дорослого населення.

Для успішного функціонування загальноосвітніх навчальних закладів, Міністерство освіти намагалось забезпечити їх кваліфікованими педагогічними кадрами та укомплектувати навчальними підручниками та посібниками.

Реалізація цих завдань підтримувалася також культурно-освітніми та громадськими товариствами, а також місцевими органами влади. Отже, національні пріоритети під час революційних подій часів Директорії УНР сприяли пробудженню української нації, усвідомленні своєї національної ідентичності. У цьому ключі будувалася й національна українська школа.

ВИСНОВКИ

У роки національно-демократичної революції 1917–1921 рр. при владі перебувало три українські уряди – Українська Центральна Рада, Гетьманат П. Скоропадського та Директорія УНР. Незважаючи на короткий час правління вони намагалися реформувати всі сфери життя українського суспільства. Одне з головних місць в діяльності цих урядів посідала освітня політика, якій надавалося пріоритетне значення.

Проведений аналіз історіографії проблеми засвідчив відсутність комплексного, узагальненого дослідження даної теми, незважаючи на те, що чимало науковців, особливо за роки незалежності, торкалися тих чи інших аспектів освітньої політики українських урядів. Вцілому, залучений комплекс різноманітних за видами, походженням та змістом джерел є достовірним, інформативним і цілком достатнім для розкриття даної теми.

У період правління Центральної Ради освітня галузь була підпорядкована профільному міністерству – Генеральному секретаріату освіти на чолі з І. Стешенком. Освіта проголошувалася загальнодоступною та обов'язковою для всіх верств населення. Для забезпечення цього положення була побудована ціла мережа навчальних закладів шкільного, професійного та університетського рівнів. Важливою складовою освітньої діяльності Центральної Ради була політика «українізації», у ході якої створювалися нові освітні заклади та «українізовувалися» вже існуючі. Центральна Рада проголосила національно-персональну автономію неукраїнських народів. Для реалізації освітніх потреб національні меншини користувалися широкими можливостями: розбудовою національних шкіл, навчанням рідною мовою, створенням національних товариств тощо. На порядку денному стояли також питання підготовки кваліфікованих педагогічних кадрів та матеріально-технічного забезпечення закладів освіти. Таким чином, Українська Центральна Рада намагалася охопити та реформувати всі сфери освітнього життя українського народу.

У період Гетьманату П. Скоропадського впроваджувати освітню політику мало Міністерство народної освіти під керівництвом М. Василенка, який, дотримуючись принципу спадкоємності, зберіг на посадах більшість урядовців періоду Центральної Ради. Гетьманат продовжив розпочату політику Центральної Ради по розбудові національної системи освіти, а також засновував нові навчальні заклади всіх рівнів. Під найбільшою опікою Міністерства народної освіти перебувала вища школа. Великою заслугою політики П. Скоропадського було заснування Української академії наук, яка стала основою для подальших наукових досліджень та сприяла підвищенню ролі та престижу наукової діяльності всередині держави та за її межами. Гетьманат скасував національно-персональну автономію меншинам, проте вони зберегли широкі освітні та культурні права. Отже, освітня політика Гетьманату П. Скоропадського орієнтувалася на попередні здобутки Центральної Ради, хоча в деяких аспектах розробляла власну лінію.

Після повалення Гетьманату до влади прийшла Директорія УНР, яка багато в чому наслідувала своїх попередників. Надзвичайно великою заслугою Міністерства народної освіти була розробка проекту єдиної національної школи, за якою остання поділялася на основну школу та колегію. Проект дав змогу будувати систему освіти по всій території держави за єдиними стандартами. Директорія продовжувала розбудову широкої освітньої системи. За її правління було створено ряд нових шкіл, гімназій, інститутів, університетів, курсів перепідготовки педагогічних кадрів, позашкільних освітніх закладів тощо. Незважаючи на політичну нестабільність у державі, громадянську війну та збройну інтервенцію, Директорія УНР намагалася приділяти належну увагу розвитку народної освіти та її реформуванню.

Загалом, освітня політика Української Центральної Ради, Гетьманату П. Скоропадського та Директорії УНР мала як спільні, так і відмінні риси. Усі уряди визначали освіту як загальнообов'язкову та необхідну для всіх верств населення. Вони піклувалися про розширення мережі навчальних закладів всіх рівнів, включаючи позашкільні установи, намагалися вирішити питання

«українізації» освітньої системи, забезпечення шкіл та інших закладів освіти кваліфікованими педагогічними кадрами, укомплектувати матеріально-технічним забезпеченням.

Таким чином, політика українських урядів сприяла розбудові освітнього процесу, хоча кожен із них намагався впроваджувати свої ідеологічні принципи й підпорядковувати освітню систему власним інтересам. Незважаючи на половинчатість та незавершеність освітніх реформ, українським урядам вдалося підняти престиж і рівень української освіти, виявити її національні особливості.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Березівська Л. Проблема реформування системи освіти в Україні на сторінках журналу «Вільна українська школа (1917–1920)» // Збірник наукових праць. Спеціальний випуск «До витоків становлення української педагогічної думки». Київ: Науковий світ, 2002. С. 51-55.
2. Божук Л. В. Освітня політика Центральної Ради у контексті українського державотворення. Вип. 66. С. 98-103.
3. Бойко О. Д. Зміна урядів та урядової політики Директорії УНР у 1919 р. // Український історичний журнал. 2009. № 6. С. 35-47.
4. Боровик А. М. Українізація загальноосвітніх шкіл за часів виборювання державності (1917–1920 рр.). Чернігів: Вид-во «Чернігівські обереги», 2008. 368 с.
5. Бушак С. Гетьман П. Скоропадський і УАН // Сучасність. 2000. С. 152-155.
6. Вагіна О. М. Діяльність українських початкових і середніх шкіл в еміграції на території європейських країн: 1915–1945 рр. // Культурологічний вісник: Науково-теоретичний щорічник Нижньої Наддніпрянщини. 2010. Вип. 25. С. 20-26.
7. Васькович Г. Шкільництво в Україні (1905–1920). Київ: Мандрівець, 1996. 358 с.
8. Верстюк В. Ф. Соціально-політична та урядова діяльність М. П. Василенка // Гетьманат П. Скоропадського: історія, постаті, контрверсії: всеукр. наук. конф., 19-20 трав. 2008 р. Київ: Вид-во ім. О. Теліги, 2008. С. 143-156.
9. Винниченко В. В. Відродження нації. В 3 т. Київ: Дзвін, 1920. Т. 2. 328 с.
10. Волков С. М. Мистецька освіта в трансформаційних процесах українського суспільства 20-х рр. XX ст. // Культура України: зб. наук. пр. Харків, 2010. Вип. 32. С. 4-17.
11. Газета «Земське діло». Суми, 1918 р., 10 грудня.

12. Газета «Лучь». Суми, 1918 р., 31 серпня.
13. Грушевський М. С. Про українську мову і українську школу. Київ: Веселка, 1991. 43 с.
14. Гуржій О. І., Рєєнт О. П. Павло Скоропадський / Гол. ред. Р. Стасюк. Київ: Арій, 2013. 384 с.
15. Гуцалюк І. Культурно-освітні процеси на території Західної Волині доби Української Центральної Ради // Минуле і сучасне Волині. Олександр Цинкаловський і край: наук. зб. Матеріали XXVII міжнар. наук. іст-краєзн. конф. Луцьк: Вежа, 2008. Вип. 27. С. 288-290.
16. Гуцалюк І. Культурно-освітні процеси на території Західної Волині періоду української революції 1917–1921 рр. // Зб. навч.-метод. матеріалів і наук. стат. іст. ф-ту Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки. Луцьк: Вид-во Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2007. Вип. 13. С. 68-74.
17. Гуцалюк І. Шкільна освіта на території Західної Волині періоду 1917–1921 рр. // Літопис Волині: всеукр. наук. часоп. Луцьк: Вежа, 2008. Ч.4. С. 18-21.
18. Декларація Генерального секретаріату. 27 червня 1917 р. // Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. У 2-х т. Т.1: 4 березня – 9 грудня 1917 р. Київ: Наукова думка, 1996. С. 157-160.
19. Держархів Сумської області. Ф.Р.1811. Шосткинський місцевий виконавчий комітет, 1917–1918 рр. Оп.1. Спр.2. 133 арк.
20. Держархів Сумської області. Ф.Р.2564. Путивльська повітова земська управа, 1917–1918 рр. Оп.1. Спр.1. 141 арк.
21. Держархів Сумської області. Ф.Р.5998 Управа Роменської повітової народної ради, 1917–1918 рр. Оп.1. Спр.1. 16 арк.
22. Держархів Сумської області. Ф.Р.5998 Управа Роменської повітової народної ради, 1917–1918 рр. Оп.1. Спр.4 23 арк.
23. Дорошенко Д. І. Історія України 1917–1923 рр. У 2 т. Т.1. Доба Центральної Ради. Ужгород: Свобода, 1930. 437 с.

24. Дорошенко Д. І. Історія України 1917–1923 рр. У 2 т. Т.2. Українська Гетьманська держава. Ужгород: Свобода, 1932. 424 с.
25. Дорошенко Д. І. Мої спомини про недавнє – минуле (1914–1918). В 4 ч. Ч.2: З початків відродження Української державності (Доба Центральної Ради). Львів: Червона Калина, 1923. 96 с.
26. Дорошенко Д. І. Мої спомини про недавнє – минуле (1914–1918). В 4 ч. Ч. 3: Доба Гетьманщини (1918). Львів: Червона Калина, 1923. 122 с.
27. Дорошенко Д. І. Мої спомини про недавнє – минуле (1914–1918). В 4 ч. Ч. 4: Під Директорією; На чужині (1919–1920). Львів: Червона Калина, 1924. 100 с.
28. Жмака В., Турков В. Заходи Української Центральної Ради у сфері освіти (березень 1917 р. – квітень 1918 р.) // Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології. 2019. № 1 (85). С. 202-212.
29. Жмака В., Турков В. Розвиток освіти в Українській Державі (кінець квітня – середина грудня 1918 р.) // Теоретичні питання культури, освіти та виховання: Зб. наук. праць. 2019. № 1 (59). С. 8-13.
30. Завальнюк О. М. Гетьманат Павла Скоропадського: розбудова національної університетської освіти // Гетьманат П. Скоропадського: історія, постаті, контрверсії: всеукр. наук. конф., 19-20 трав. 2008 р. Київ: Вид-во ім. О. Теліги, 2008. С. 204-214.
31. Закон про скасування шкільних округ. 28 грудня 1917 р. // Українська Центральна Рада. документи і матеріали. У 2-х т. Т.2: 10 грудня 1917 р. – 29 квітня 1918 р. Київ: Наукова думка, 1997. С. 75.
32. Звернення Центральної Ради до українського народу. 19 березня 1917 р. // Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. У 2-х т. Т.1: 4 березня – 9 грудня 1917 р. Київ: Наукова думка, 1996. С. 45-46.
33. Зубалій О. Д., Рященко Д. С. Освітній рух в Україні у добу національно-державного відродження (1917–1920 рр.) // Український історичний журнал. 1998. № 3. С. 12-23.
34. Копиленко О. Л. Сто днів Центральної Ради. Київ: Україна, 1992. 204 с.

35. Кошолар О. Ф. Розвиток єврейської освіти на території Поділля в 1914–1920 рр. // Зб. наук. праць Хмельницького ін-ту соціальних технологій Університету «Україна». 2011. № 3. С. 88-93.

36. Крик Н. Українізація школи та проблеми літератури в період Гетьманату Павла Скоропадського // Мандрівець. 2014. № 6. С. 29-32.

37. Крилов І. Система освіти в Україні (1917–1930). Мюнхен: Українське вид-во, 1956. 95 с.

38. Кручек О. А. З історії становлення освітньої системи в Україні на початку 20-х років ХХ ст. // Гілея. 2010. Вип. 35. С. 85-90.

39. Кузьменко В. В. Вплив зміни змісту освіти у перші післяреволюційні роки на формування громадянської свідомості школярів України // Збірник наукових праць. Педагогічний альманах. Херсон: Вид-во Південноукр. регіонального інституту післядипломної освіти пед. кадрів, 2008. Вип. 3. С. 183-191.

40. Кукурудзяк М. Г., Собчинська М. М. З історії національної школи і педагогічної думки в УНР. Кам'янець-Подільський: Абетка, 1997. 175 с.

41. Купрійчук В. М. Доба Центральної Ради УНР: від мовної українізації до українознавчого змісту освіти // Збірник наукових праць Національної академії державного управління при Президентові України. Київ, 2012. Вип. 1. С. 21-26.

42. Купрійчук В. М. Реалізація політики українських урядів у сфері культури в період національно-визвольної боротьби 1917–1920 рр. // Державне управління тамісцеве самоврядування. Зб. наук. праць. 2012. № 13. С. 12-16.

43. Лазарович М. В. Секретарство/Міністерство європейських справ та єврейська національна рада в контексті розбудови національно-персональної автономії (липень 1917 – квітень 1918 р.) // Вісн. Харк. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. Серія: питання політології. 2012. Вип. 22. С. 111-116.

44. Литовченко О. Розвиток форм і методів соціальної адаптації дітей у позашкільних закладах (1917–1920) // Шлях освіти. 2003. № 2. С. 43-46.

45. Лобода С. М. Ідея творення національної школи на шпальтах вітчизняної педагогічної преси доби Української держави 1917–1920 рр. // Вісник Житомир. держ. ун-ту ім. І. Франка. Серія: педагогічні науки. 2009. Вип. 48. С. 39-44.

46. Марущак М. Й. Симон Петлюра в час перебування Директорії у Вінниці (1919–1920 рр.) // Наукові записки ВДПУ. Вінниця, 2008. С. 63-68.

47. Марчук М. Й. Освітня політика в Україні в умовах національно-культурного відродження: етнонаціональні аспекти (1917 – кінець 1920-х років) // Етнічна історія народів Європи: 36. наук. праць. Київ, 2002. Вип. 12. С. 96-100.

48. Матвеева Л. В. Становлення Української Академії наук // Український історичний журнал. 2008. № 4. С. 5-12.

49. Матеріали засідань Малої Ради. 10 – 27 серпня 1917 р. // Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. У 2-х т. Т.1. 4 березня – 9 грудня 1917 р. Київ: Наукова думка, 1996. С. 255-258.

50. Матеріали і документи засідань п'ятої сесії Центральної Ради. 20 березня – 1 липня 1917 р. // Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. У 2-х т. Т.1: 4 березня – 9 грудня 1917 р. Київ: Наукова думка, 1996. С. 106-157.

51. Матеріали четвертої сесії Центральної Ради. 1-3 червня 1917 р. // Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. У 2-х т. Т.1: 4 березня – 9 грудня 1917 р. Київ: Наукова думка, 1996. С. 99-101.

52. Меженко Ю. Українська книжка часів великої революції. Київ: Київ-Друк, 1928. 32 с.

53. Мельник Е. Видавнича справа в Україні в період Директорії // Етнічна історія народів Європи. 2000. Вип. 6. С. 73-77.

54. Можарівська І. М. Особливості діяльності позашкільних закладів освіти й виховання на Волині-Житомирщині в контексті революційних подій 1917–1920 років ХХ ст. // Юридична психологія та педагогіка. 2010. № 1. С. 37-48.

55. Музика О. Д. Освітня політика Центральної Ради (червень – листопад 1917 р.) // V Волинська міжнародна історико-краєзнавча конференція, (м. Житомир, 9-10 листоп. 2012 р.). Житомир: Вид-во Житомир. держ. ун-ту ім. І. Франка, 2012. С. 198-201.

56. Набок С. В. Українська Академія наук як чинник формування Національного наукового простору // Український історичний журнал. 2006. № 3. С. 38-46.

57. Нестеренко В. Діяльність єврейських закладів культури на Поділлі у 1919–1929 рр. // Студії Кам'янець-Подільського Центру дослідження історії Поділля. Кам'янець-Подільський: Оіум, 2005. С. 371-382.

58. Онопрієнко В. Осередки національного відродження: Українські університети в 1917–1919 рр. // Вісник Академії наук України. 1992. № 2. С. 77-87.

59. Осташко Т. Політика Гетьманату П. Скоропадського в галузі освіти та культури. URL: <http://www.stattionline.org.ua/histori/86/15663-politika-getmanatu-p-skoropadskogo-v-galuzi-osviti-ta-kulturi/html>

60. Павло Скоропадський – останній гетьман України (до 140-річчя від дня народження) // Національна та історична пам'ять. Зб. наук. праць. Київ, 2013. Вип. 7. 310 с.

61. Папакін Г. В. Державотворча спадщина Центральної Ради і становлення Української гетьманської держави 1918 р. // Центральна Рада і український державотворчий процес: матеріали наук. конф., (Київ, 20 березня 1997). Київ: Ін-т історії. С. 85-97.

62. Папакін Г. В. Павло Скоропадський і державотворчі процеси доби Української революції 1917–1921 років // Вісник державної служби України. 2008. № 2. С. 30-42.

63. Постернак С. Всенародна бібліотека України при Всеукраїнській Академії Наук. Київ: Союз, 1923. 64 с.

64. Постернак С. Із історії освітнього руху на Україні за часів революції 1917–1919 рр. Київ: Союз, 1920. 127 с.

65. Передерій І. Г. Освітні перетворення на Правобережній Україні на першому етапі української революції (березень 1917 – квітень 1918 рр.) // Етнонаціональні процеси на Правобережній Україні. Минуле й сучасне: наук. зб. Київ-Житомир, 1998. С. 43-52.

66. Петлюра С. В. Народе український: вибр. статті, листи, документи. Харків: Лівий берег, 1992. 150 с.

67. Пижик А. М. Культурно-просвітня діяльність уряду УНР в період Директорії. Київ: Четверта хвиля, 1998. 36 с.

68. Пижик А. М. Реформування системи національної освіти в добу Директорії УНР. Київ: [Б.в.], 1998. 44 с.

69. Пиріг Р. Я. Діяльність урядів гетьманату Павла Скоропадського: персональний вимір. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2016. 518 с.

70. Пиріг Р. Я., Проданюк Ф. М. Павло Скоропадський: штрихи до політичного портрету // Український історичний журнал. 1992. № 9. С. 91-105.

71. Пиріг Р. Я. Українська гетьманська держава. Історичні нариси. Київ: [Б.в.], 2011. 336 с.

72. Повідомлення газети «Вісті з Української Центральної Ради» про створення Центральної Ради. 19 березня 1917 р. // Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. У 2-х т. Т.1: 4 березня – 9 грудня 1917 р. Київ: Наукова думка, 1996. С. 44-45.

73. Полонська-Василенко Н. Історія України 1900–1923 рр. Київ: Офорт, 1992. 136 с.

74. Портнов В. Спогади П. Скоропадського // Сучасність. 1998. № 2. С. 152-155.

75. Проданюк Ф. Національно-культурна політика гетьмана П. Скоропадського // Українознавчий альманах. Київ, 2011. Вип. 5. С. 138-140.

76. Протокол засідання Генерального Секретаріату. 8 листопада 1917 р. // Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. У 2-х т. Т.1: 4 березня – 9 грудня 1917 р. Київ: Наукова думка, 1996. С. 401-402.

77. Рафальський О. О. Національні меншини України у XX столітті: Історіографічний нарис. Київ: Полюс, 2000. 447 с.
78. Рєєнт О. П. Павло Скоропальський. Київ: Альтернативи, 2003. 304 с.
79. Ряппо Я. П. Народна освіта на Україні за десять років революції. Київ: Державне видавництво України, 1927. 126 с.
80. Савченко В. А. Павло Скоропадський – останній гетьман України. Харків: Фоліо, 2003. 380 с.
81. Сірополко С. Історія освіти в Україні. Київ: Наукова думка, 2001. 912 с.
82. Сірополко С. Друга частина «Проекту єдиної школи в Україні» Львів: Український дім, 1936. 197 с.
83. Скоропадський П. Спогади (кінець 1917 – грудень 1918 р.). Київ-Філадельфія, 1995. 347 с.
84. Сорочан В. А. Утворення і діяльність Головного управління мистецтв і національної культури за Гетьманату П. Скоропадського // Вісник Київського національного лінгвістичного університету: зб. наук. ст., 2006. Вип. 12. С. 132-139.
85. Сорочан Н. А. Діяльність Міністерства народної освіти УНР в Тарнові (листопад 1920 р. – грудень 1921 р.). // *Ucrainica-Polonica*. Київ-Житомир, 2008. Вип. 2. С. 57-67.
86. Ставицька Н. Державна національно-культурна політика серед національних меншин в добу Української революції // Наукові записки. Серія: політологія і етнологія. Київ, 1999. Вип. 9. С. 86-90.
87. Стахів М. Україна в добу Директорії. В 7 т. Т.3: Україна між двома силами. Торонто: Українська Науково-Історична Бібліотека в Скрантоні, 1963. 276 с.
88. Третій Універсал Української Центральної Ради. 7 листопада 1917 р. // Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. У 2-х т. Т.1: 4 березня – 9 грудня 1917 р. Київ: Наукова думка, 1996. С. 398-401.

89. Ульяновський В. І. Гетьман Павло Скоропадський і справа заснування Української академії наук // Український історичний журнал. 2008. № 6. С. 26-38.

90. Фігурний Ю. С. Етнонацієтворча діяльність гетьмана Павла Скоропадського в українознавчому вимірі // Українознавство. 2009. № 2. С. 26-31.

91. Філоненко С. М. Освітня політика українських урядів у 1917–1920 роках // Педагогіка і психологія. 1995. № 2. С. 156-192.

92. Янковська О. В. Культурне життя в Україні у період національно-демократичної революції (1917–1929 рр.) // Український історичний журнал. 2005. № 2. С. 105-118.